

Reis naar de toekomst: Intergenerationeel bestuur in gemeentelijke beleidsontwikkeling

Een verkennende studie naar de mogelijkheden van
toekomstdenken bij de Gemeente Rotterdam

MASTERSCRIPTIE BESTUURSKUNDE: BELEID EN POLITIEK

Marlies Augustijn (603971)

Erasmus Universiteit Rotterdam

Eerste lezer: dr. Flor Avelino

Tweede lezer: dr.ir. Jasper Eshuis

Datum: 29 juli 2022

Aantal woorden: 19.969

“In een goede samenleving planten oude mensen bomen, in wier schaduw ze nooit zelf zullen zitten”

~ OUD-GRIEKSE WIJSHEID

“Treat the earth well: it was not given to you by your parents, it was loaned to you by your children. We do not inherit the earth from our ancestors, we borrow it from our children.”

~ INHEEMS-AMERIKAANS GEZEGDE

VOORWOORD

Met het schrijven van dit voorwoord komt een einde aan mijn afstudeeronderzoek voor de master Bestuurskunde: Beleid en Politiek. Zes maanden lang heb ik mij verdiept in toekomstdenken, de interactie tussen huidige en ongeboren generaties, duurzaamheid en hoe deze elementen kunnen samenkomen in bestuurlijke processen. Lang voor ik aan deze scriptie begon, was mijn interesse in het onderwerp al gewekt. Begin 2021 keek ik de aflevering ‘Time Rebels’ van het VPRO-programma *Tegenlicht*, waarin het gedachtegoed van politicoloog en filosoof Roman Krznaric centraal stond. Krznaric gelooft dat we aan kathedraaldenken moeten doen, ofwel beslissingen moeten maken op basis van de vraag ‘zijn we zo goede voorouders?’, om complexe problemen zoals de klimaatcrisis te lijf te gaan.

Maar wat houdt het in om als goede voorouder te leven? Hoe kunnen we ons inleven in een wereld die nog niet bestaat? En hoe kunnen we zorgen dat systematisch vanuit deze denkwijze gehandeld wordt? Dit scriptieonderzoek gaf mij de kans om dit in de context van bestuur en beleid te onderzoeken. Ik ben erg blij dat ik dit onderzoek heb kunnen uitvoeren binnen het cluster Stadsontwikkeling van de Gemeente Rotterdam, waar ik stage liep op de afdeling Duurzaamheid; een plek die perfect aansloot op de thema’s van deze scriptie!

Ik wil mijn stagebegeleiders Wietske van den Bovenkamp en Loes van der Beek zeer bedanken voor hun nauwe betrokkenheid. Mijn dank is groot voor jullie advies over het doorvertalen van wetenschappelijke inzichten naar de praktijk van de gemeente, hulp bij het zoeken naar respondenten en aanhoudende inspanningen om voor de spelsimulatie een geschikte groep ambtenaren te vinden. De gehele afdeling Duurzaamheid wil ik bedanken voor jullie verwelkomende houding en voor het feit dat ik zonder problemen een groot aantal bijeenkomsten kon bijwonen om deze te observeren. Ook aan alle respondenten en participanten van de spelsimulatie een woord van dank; zonder jullie tijdsinvestering en openheid in het delen van jullie inzichten zou de dataverzameling inhoudelijk niet zo rijk geweest zijn als deze nu is.

Tot slot wil ik mijn scriptiebegeleider Flor Avelino enorm bedanken voor de uitgebreide en diepgaande feedback die ik gedurende het scriptieproces heb mogen ontvangen. Voor mij waren veel sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden volledig nieuw, omdat ik voorheen met name onderzoek heb gedaan op basis van literatuurstudies. Flor heeft mij geholpen het proces van wetenschappelijk onderzoek beter te begrijpen en vooral ook de leuke en creatieve kant hiervan te ervaren.

Ik hoop dat deze scriptie u zult inspireren, net zoals het onderzoek mij heel veel inspiratie en nieuwe inzichten heeft opgeleverd voor een duurzamere omgang met onze planeet. Veel leesplezier gewenst!

Marlies Augustijn

Rotterdam, 29 juli 2022

SAMENVATTING

Complexe problemen zoals klimaatverandering en de coronapandemie kunnen ertoe leiden dat toekomstige generaties grote lasten moeten dragen. Dit besef uitte zich decennia geleden in een roep om duurzame ontwikkeling. Recent heeft het specifiekere begrip *just sustainabilities* haar intrede gedaan in het debat, waarbij het op rechtvaardige wijze verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn voor zowel huidige als toekomstige generaties centraal staat. Om dit te bereiken is het belangrijk dat beleidsmakers en bestuurders een langetermijnblik toepassen waarbij toekomstige generaties in overweging worden genomen, ofwel intergenerationeel bestuur. Dit blijkt echter in de praktijk een uitdaging. Deze scriptie bestudeert daarom wat intergenerationeel bestuur inhoudt en hoe het een rol kan spelen bij het integreren van *just sustainabilities* in gemeentelijke beleidsontwikkeling. Specifiek is dit onderzocht bij het cluster Stadsontwikkeling (SO) van de Gemeente Rotterdam.

Dit onderzoek stelt intergenerationeel bestuur voor als overkoepelende term die opvattingen van langetermijndenken gerelateerd aan toekomstige generaties samenbrengt. Vanuit bestaande literatuur zijn definities van de begrippen *just sustainabilities* en intergenerationeel bestuur opgesteld, waarbij het laatste begrip is vormgegeven op basis van theorieën vanuit *governance*, *Futures Studies* en generatiegerechtigheid. Vervolgens is door participatieve observatie, een documentstudie en interviews onderzocht hoe en in hoeverre intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities* al een rol spelen in beleidsontwikkeling binnen het cluster SO. Als sluitstuk van het onderzoek is middels een spelsimulatie bestudeerd welke rol een interactief rollenspel kan spelen in een proces van intergenerationeel bestuur.

Uit het onderzoek blijkt dat *just sustainabilities* aanwezig is in beleidsprocessen binnen het cluster SO, maar dat de prioritering van huidige generaties regelmatig de overhand krijgt. Ook wordt binnen het cluster aan toekomstdenken gedaan, maar dit gebeurt niet op systematische wijze en hierbij worden niet specifiek toekomstige generaties betrokken. De belangrijkste bevinding is dat het doorlopen van een proces van intergenerationeel bestuur helpt om *just sustainabilities* op holistische wijze te integreren in beleidsvorming, waarbij vanuit een gedeeld toekomstbeeld maatschappelijke, economische en ecologische aspecten op gelijke voet in overweging worden genomen.

Uit deze conclusies vloeien een aantal aanbevelingen voort. Ten eerste wordt aanbevolen om initiatieven binnen het cluster SO waarbij toekomstdenken al een significante rol aanneemt te bundelen. Ook wordt geadviseerd om de nadruk op projectmatig werken te

verschuiven naar procesmatig werken, waarbij de lange termijn minder snel uit het oog verdwijnt. Deze twee stappen zullen bijdragen aan het succesvol integreren van intergenerationeel bestuur binnen het cluster. Geadviseerd wordt deze methodiek op systematische en structurele wijze toe te gaan passen bij beleidsvormingsprocessen. Verder wordt aanbevolen om middels intergenerationeel bestuur traditioneel meer ‘kortetermijndenkers’, zoals teamleiders, projectmanagers en wethouders, mee te nemen in het proces van toekomstdenken. De laatste aanbeveling betreft het vergroten van *futures literacy* binnen het cluster. Voorgaande stappen zullen hieraan bijdragen en uiteindelijk zorgen dat het meenemen van de verre toekomst in beleidsprocessen collectief gewaardeerd en begrepen wordt.

Kernwoorden: bestuurskunde, intergenerationeel bestuur, *just sustainabilities*, toekomst, generatie, *governance*, duurzaamheid, duurzame ontwikkeling, complexe problemen.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	5
Samenvatting	7
Hoofdstuk 1: Introductie	11
1.1 Wetenschappelijke en praktische knelpunten	12
1.2 Probleemstelling	13
1.3 Relevantie	13
1.4 Onderzoeksdesign en -opbouw	14
Hoofdstuk 2: Theoretisch kader	16
2.1 Just sustainabilities	17
<i>2.1.1 Duurzaamheid en duurzame ontwikkeling</i>	17
<i>2.1.2 Synthese: just sustainabilities</i>	18
2.2 Intergenerationeel bestuur	19
<i>2.2.1 Governance</i>	19
<i>2.2.2 Futures Studies</i>	20
<i>2.2.3 Generatiegerechtigheid</i>	21
<i>2.2.4 Synthese: intergenerationeel bestuur</i>	23
2.3 Samenhang intergenerationeel bestuur en just sustainabilities	24
Hoofdstuk 3: Methodologie	26
3.1 Interpretatief onderzoek	26
3.2 Operationalisatie	27
<i>3.2.1 Just sustainabilities</i>	28
<i>3.2.2 Intergenerationeel bestuur</i>	28
3.3 Gevalsstudie	29
3.4 Methoden	32
<i>3.4.1 Participatieve observatie</i>	34
<i>3.4.2 Documentstudie</i>	34
<i>3.4.3 Interviews</i>	35
<i>3.4.4 Spelsimulatie</i>	36
<i>3.4.5 Techniek van analyse</i>	40
Hoofdstuk 4: Resultaten & analyse	41
4.1 Just sustainabilities – hoe is dit al aanwezig?	41
<i>4.1.1 Dimensie 1: welzijn en kwaliteit van leven</i>	41
<i>4.1.2 Dimensie 2: huidige en toekomstige generaties</i>	42
<i>4.1.3 Dimensie 3: rechtvaardigheid</i>	44

	10
4.1.4 <i>Dimensie 4: ecosysteem-grenzen</i>	45
4.1.5 <i>Synthese</i>	46
4.2 Intergenerationeel bestuur – hoe is dit al aanwezig?	46
4.2.1 <i>Dimensie 1: multi-stakeholder netwerken</i>	46
4.2.2 <i>Dimensies 2 en 4: toekomstige zeven generaties en verbeeldingskracht</i>	47
4.2.3 <i>Dimensies 3 en 5: multidisciplinaire benadering en interactief spel</i>	51
4.2.4 <i>Synthese</i>	52
4.3 Spelsimulatie – wat is er nog meer mogelijk?	53
4.3.1 <i>Present Design</i>	53
4.3.2 <i>Future Design</i>	54
4.3.3 <i>Discussie</i>	56
4.3.4 <i>Groepsevaluatie</i>	59
4.3.5 <i>Reflectie op intergenerationeel bestuur met rollenspel</i>	60
4.3.6 <i>Synthese</i>	62
Hoofdstuk 5: Conclusie & discussie	63
5.1 Conclusies	63
5.1.1 <i>Deelvraag 1</i>	63
5.1.2 <i>Deelvraag 2</i>	63
5.1.3 <i>Deelvraag 3</i>	64
5.1.4 <i>Hoofdvraag</i>	65
5.2 Aanbevelingen	66
5.3 Reflectie & discussie	69
5.4 Vervolgonderzoek	71
Literatuurlijst	72
Bijlage 1: bijeenkomsten participatieve observatie	79
Bijlage 2: model voor observatieverslagen	81
Bijlage 3: documentstudie	82
Bijlage 4: interviewhandleiding	84
Bijlage 5: overzicht interviews	87
Bijlage 6: spelsimulatie	88
Bijlage 7: codebomen	109
Bijlage 8: afkortingen	111
Eindnoten	112

HOOFDSTUK 1: INTRODUCTIE

De wereld heeft te maken met veel complexe problemen, zoals de klimaatcrisis en de coronapandemie.¹ Als bestuurders nu geen structurele actie ondernemen om negatieve impact van deze problemen tegen te gaan, zullen toekomstige generaties ten gevolge grote lasten moeten dragen (Saijo, 2020b). Een groot aandeel van de toekomstige generaties, namelijk zij die nog niet geboren zijn, kan echter niet demonstreren, stemmen of deelnemen aan discussies en kan dus zelf niks doen om mogelijke lasten af te wenden.

Dit besef uitte zich al decennia geleden in een roep om duurzame ontwikkeling. De term werd in 1987 prominent in het maatschappelijke debat na publicatie van het zogenaamde Brundtland rapport, waarin het werd gedefinieerd als ontwikkeling waarbij de huidige wereldbevolking in haar behoeften voorziet zonder de komende generaties de mogelijkheid te ontnemen om in vergelijkbare mate in hun behoeften te voorzien (WCED, 1987). Hoewel in deze oorspronkelijke opvatting van duurzaamheid economie, ecologie en maatschappij holistisch benaderd werden, ligt de nadruk in de afgelopen jaren vooral eenzijdig op klimaat en milieu, zonder hierbij aandacht te schenken aan rechtvaardigheid. In reactie hierop is recent het idee van *just sustainabilities* geïntroduceerd, dat duurzame ontwikkeling ziet als het op een rechtvaardige wijze verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn voor zowel huidige als toekomstige generaties (Agyeman et al., 2003).

In de praktijk wordt echter lang niet altijd gehandeld naar het waarborgen van de planeet voor toekomstige generaties, omdat kortetermijndenken vaak prevaleert (Krznaric, 2020; Saijo, 2020b).² Mogelijke oorzaken hiervan zijn menselijke eigenschappen zoals het streven naar onmiddellijke beloning; het eerder geneigd zijn tot handelen in tijden van crisis dan in tijden van continuïteit; en een optimisme dat alles in de toekomst wel goed komt (Sapolsky, 2012; Sharot, 2011). Ook wordt kortetermijndenken aangejaagd door maatschappelijke systemen zoals markt en innovatie, waarbij een grote focus op groei ligt. In de publieke context in het bijzonder leiden democratische stelsels tot verkiezings- en beleidscycli van vier jaar. De cruciale vraag is hoe beleidsmakers en bestuurders toch vanuit een langetermijnperspectief kunnen handelen om zo complexe problemen op een toekomstbestendige en rechtvaardige wijze aan te pakken. Intergenerationeel bestuur, ofwel bestuur waarbij de lange termijn en het betrekken van toekomstige generaties centraal staan, kan hier inzicht in verschaffen.

1.1 Wetenschappelijke en praktische knelpunten

In eerder onderzoek gebruiken Zurba et al. (2020) de Engelse term *intergenerational governance* voor bestuur waarbij verschillende bestaande generatiegroepen met elkaar interacteren. In deze benadering gaat intergenerationeel bestuur over interactie tussen huidige generaties, niet over ongeboren generaties. Een aantal onderzoeken geeft inzicht in nieuwe denkwijzen en mechanismen die verder vooruitkijken, bijvoorbeeld over een lange termijn van honderd jaar, en aandacht schenken aan ongeboren generaties.

Zo stelt politicoloog en filosoof Roman Krznaric dat we onze keuzen en acties zouden moeten toetsen aan de vraag ‘zijn we zo goede voorouders?’ (2020). In Japan wordt de *Future Design* methode onderzocht, waarbij burgers worden uitgenodigd voor een rollenspel, waarin zij de rol van toekomstige generatie aannemen in de ontwikkeling van stadsvisies (Hara et al., 2019; 2021). Het wetenschappelijke domein van *Futures Studies* onderzoekt hoe de verre toekomst voorstelbaar kan worden gemaakt middels bijvoorbeeld kunst of games (Hajer & Pelzer, 2018; Pelzer & Versteeg, 2019). Sommige van deze publicaties concluderen specifiek dat intergenerationeel denken een rol speelt in het bevorderen van beslissingen voor duurzame ontwikkeling (Hajer & Pelzer, 2018; Hara et al., 2021).

Ook bestaan op nationaal en mondiaal niveau verschillende instanties die het meenemen van toekomstige generaties in beleidsprocessen promoten. Zo is in 2007 de World Future Council opgericht, kent Finland een parlementaire raad voor de toekomst en Wales een Future Generations Commissioner die opkomt voor de belangen van toekomstige generaties (OECD, 2020). De Nederlandse Rijksoverheid is bezig met de ontwikkeling van een generatietoets in samenwerking met het SER Jongerenplatform om de effecten van beleid op verschillende generaties te onderzoeken (Rijksoverheid, 2020).

Uit bovenstaande blijkt dat intergenerationeel bestuur geen algemeen aanvaarde term is, en eerder niet is gebruikt om te verwijzen naar zowel toekomstige generaties die al bestaan als ook toekomstige generaties die nog niet geboren zijn. Ook is niet eerder onderzocht hoe de specifieke concepten intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities* met elkaar samenhangen. Het is dus onderbelicht hoe intergenerationeel bestuur een rol kan spelen bij het integreren van *just sustainabilities* in beleidsprocessen.

Met name is weinig bekend over intergenerationeel bestuur in de context van lokale overheden. Bestaande voorbeelden van toekomstgerichte instanties begeben zich vooral op nationaal of mondiaal niveau, maar er wordt geen vertaalslag gemaakt naar operationeel beleid

op gemeentelijk niveau. Het is onduidelijk hoe in de gemeentelijke praktijk door ambtenaren precies aan de behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties voldaan kan worden en hoe toekomstige generaties meegenomen kunnen worden in beleidsprocessen.

1.2 Probleemstelling

Afgeleid uit bovenstaande probleemanalyse is het doel van deze scriptie om te verkennen hoe intergenerationeel bestuur een rol kan spelen bij het integreren van *just sustainabilities* in besluitvorming bij lokale overheden. Om dit te onderzoeken staat de volgende hoofdvraag centraal:

Op welke wijze kan intergenerationeel bestuur een rol spelen bij het integreren van *just sustainabilities* in gemeentelijke beleidsontwikkeling?

Deze hoofdvraag is opgedeeld in drie deelvragen:

1. Hoe en in welke mate speelt *just sustainabilities* een rol in gemeentelijke deliberatieprocessen en beleidsvoorstellen?
2. Hoe en in hoeverre passen gemeentelijke ambtenaren intergenerationeel bestuur toe?
3. Wat kan de rol zijn van een interactief rollenspel in het vormgeven van intergenerationeel bestuur?

1.3 Relevantie

Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant, omdat het intergenerationeel bestuur op nieuwe wijze belicht. Intergenerationeel bestuur wordt voorgesteld als overkoepelende term die opvattingen over het betrekken van ongeboren toekomstige generaties bij beleidsontwikkeling samenbrengt. De toekomst wordt vaak ofwel benaderd vanuit data en voorspellingsmodellen (natuurwetenschappen), ofwel voorstelbaar gemaakt door middel van kunstininstallaties, games of theater (geesteswetenschappen) (Hara et al., 2019; Saijo, 2020b). Door gebruik van de term intergenerationeel *bestuur* worden deze invalshoeken gelinkt aan bestuurlijke processen, waardoor deze scriptie een toevoeging biedt aan bestuurskundig onderzoek.

Op bestuurlijk vlak kan het begrip van intergenerationeel bestuur een handvat bieden aan beleidsmakers en bestuurders om het betrekken van toekomstige generaties in de praktijk

toe te passen. Dit kan bijdragen aan het vergroten van langetermijndenken in publieke organisaties bij de aanpak van complexe problemen. In het bijzonder is onderzoek naar het proces van intergenerationeel bestuur op lokaal niveau relevant, omdat gemeenten een belangrijke rol hebben in het bevorderen van duurzame ontwikkeling. Door bevolkingsgroei en verstedelijking hebben met name stedelijke gemeenten een grote slag te maken in het verduurzamen van de planeet om nationale klimaatdoelen te kunnen behalen (Zimmermann, 2014). Als steden zich hiertoe inzetten en zich verbinden in netwerken als het ICLEI, kunnen zij daarbij op nationaal of zelfs mondiaal niveau als voorbeeld dienen (ibid.).

Tot slot is dit onderzoek maatschappelijk relevant, omdat het concept *just sustainabilities* verder onder de aandacht wordt gebracht. Deze rechtvaardige benadering van duurzaamheid is maatschappelijk urgent om voor de jeugd van nu en nog ongeboren generaties een duurzame toekomst met financiële en sociale kansen in een gezonde leefomgeving veilig te stellen (OECD, 2020). Als we ons nu niet afvragen of we goede voorouders zijn, lijkt het maken van kortetermijnbeslissingen die toekomstige generaties met disproportionele lasten opzadelen onvermijdelijk (Krznaric, 2020). Daarom is het belangrijk te onderzoeken hoe het streven naar *just sustainabilities* in beleidsontwikkeling geïntegreerd kan worden.

Dit onderzoek is uitgevoerd in de context van de Gemeente Rotterdam, waar de onderzoeker van 31 januari tot en met 2 juni 2022 stage heeft gelopen op de afdeling Duurzaamheid onder het cluster Stadsontwikkeling (SO) (voor een overzicht van gebruikte afkortingen, zie bijlage 8). De bestuurlijke en maatschappelijke relevantie van dit onderzoek komen expliciet tot uiting in de casus. Het cluster SO heeft een belangrijke taak binnen de gemeente, namelijk het stimuleren van de ontwikkeling van de stad Rotterdam, de haven en de regio en het aanjagen van de aanstaande duurzaamheidstransities. Om de ontwikkeling van Rotterdam op duurzame en toekomstbestendige wijze aan te pakken, is het belangrijk een integrale toekomstvisie te ontwerpen. Binnen het cluster SO is onderzocht hoe intergenerationeel bestuur hiertoe een handvat kan bieden en op lokaal niveau kan bijdragen aan het integreren van *just sustainabilities* in beleidsontwikkeling.

1.4 Onderzoeksdesign en -opbouw

Dit onderzoek bouwt voort op vier onderzoeksvelden: *sustainability*, *Futures Studies*, *intergenerational justice* en *governance*. In het volgende hoofdstuk (theoretisch kader) worden de onderzoeksvariabelen *just sustainabilities* en intergenerationeel bestuur diepgaand

uiteengezet op basis van essentiële concepten uit de vier bovengenoemde onderzoeksvelden. Eerst wordt onderzocht hoe de betekenis van duurzaamheid en duurzame ontwikkeling in de loop der jaren ontwikkeld en gespecificeerd zijn om zo uiteindelijk het concept *just sustainabilities* te kunnen duiden (Agyeman, 2003; 2013).

Vervolgens wordt intergenerationeel bestuur gedefinieerd aan de hand van relevante concepten uit *Futures Studies*, *intergenerational justice* en *governance*. Zo is binnen het domein van *Futures Studies* recent veel aandacht voor ‘*techniques of futuring*’ (ToFs) die de verre toekomst ervaarbaar maken middels kunst, games of meditatie (Candy & Dunagan, 2017; Hajer & Pelzer, 2018; Kuzmanovic & Gaffney, 2017; Markley, 2007). *Intergenerational justice*, ofwel ‘generatiegerechtigheid’, is een onderzoeksdiscipline vanuit de filosofie en ethiek. Dit domein onderzoekt of en in hoeverre huidige generaties iets verschuldigd zijn aan toekomstige generaties. Daar intergenerationeel bestuur een manier van besturen betreft, wordt in dit onderzoek tot slot ingegaan op theorieën over *governance* van complexe problemen zoals de klimaatcrisis (Bevir, 2012; Kooiman, 1999; 2003; Sørensen, 2006; Torfing et al., 2012; Rhodes, 2007).

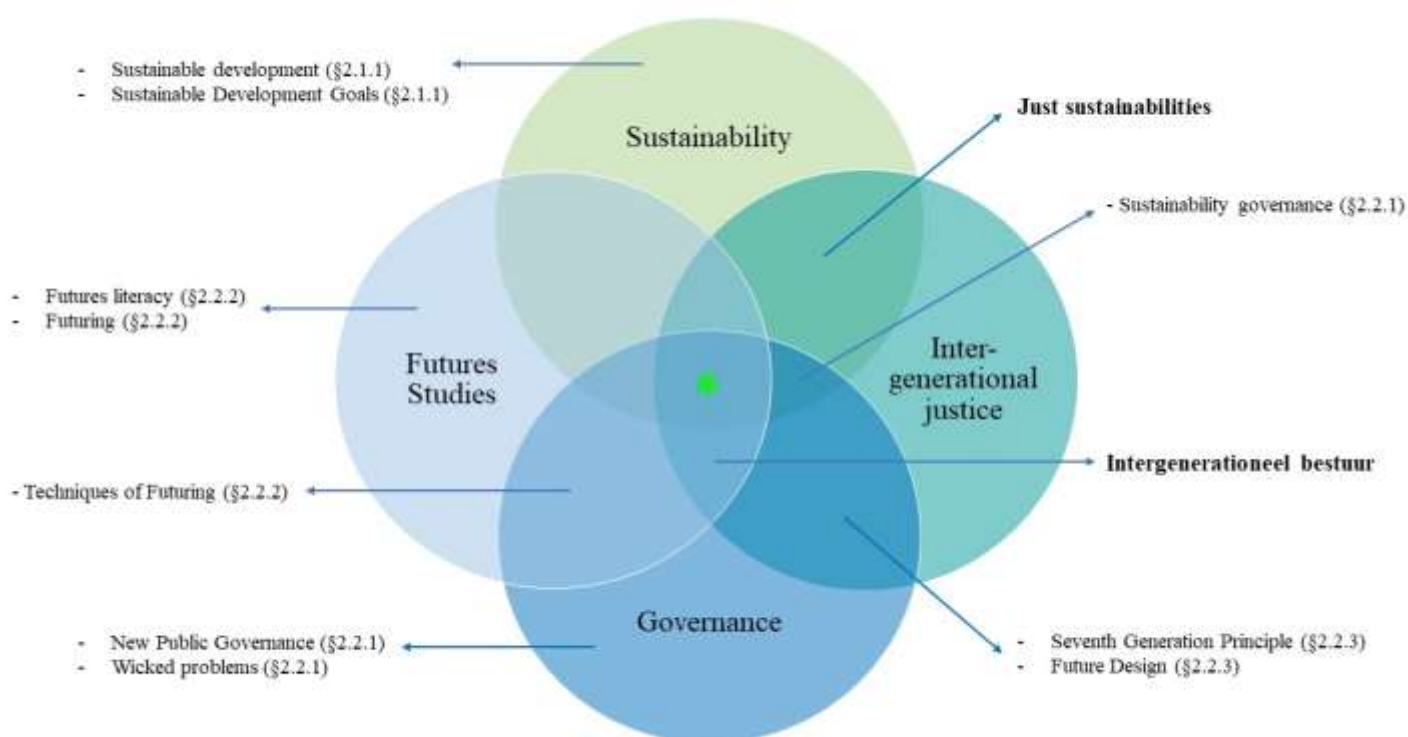
In hoofdstuk 3 wordt de methodologie toegepast in dit onderzoek toegelicht; hierbij worden de keuzen voor de onderzoeksstrategie, methoden en technieken van analyse verantwoord. Dit onderzoek gaat uit van een interpretatieve wetenschapsopvatting of methodologie, passend bij de verkennende doelstelling van dit onderzoek (Schwartz-Shea & Yanow, 2012; Van Thiel, 2021). Op basis van interpretatief onderzoek wordt in deze scriptie de samenhang tussen intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities* bestudeerd door menselijke percepties en interpretaties van deze fenomenen in de praktijk te onderzoeken. Dit wordt gedaan middels een enkelvoudige, ingebedde gevalstudie bij het cluster SO van de Gemeente Rotterdam. Door middel van kwalitatieve onderzoeksmethoden - participatieve observatie, een documentstudie, interviews en een spelsimulatie – zijn binnen deze casus bijeenkomsten, documenten en ambtenaren binnen het cluster SO onderzocht om zo vanuit de praktijk een antwoord op de hoofdvraag te kunnen formuleren.

In hoofdstuk 4 wordt de verzamelde data gepresenteerd die geanalyseerd is door middel van latente en gesloten codering (Babbie, 2016). Tot slot worden in het laatste hoofdstuk de conclusies van dit onderzoek en daaruit voortvloeiende aanbevelingen gepresenteerd.

HOOFDSTUK 2: THEORETISCH KADER

Het theoretisch kader is ingedeeld op basis van de twee variabelen in de probleemstelling, waarbij eerst *just sustainabilities* (sectie 2.1) en vervolgens intergenerationeel bestuur (sectie 2.2) worden toegelicht. Om deze begrippen te kunnen definiëren, is geput uit prominente theorieën vanuit *sustainability* (duurzaamheid), *Futures Studies*, *intergenerational justice* (generatiegerechtigheid) en *governance* (bestuur). Het gaat hierbij om zeer veelomvattende onderzoeksvelden en daarom is een selectie van theorieën en concepten gemaakt die relevant zijn voor de invulling van *just sustainabilities* en intergenerationeel bestuur.

Figuur 1 vat samen welke theorieën en concepten in dit hoofdstuk aan bod zullen komen. De variabele *just sustainabilities* wordt geduid vanuit de ontwikkeling van de concepten duurzaamheid en duurzame ontwikkeling, in combinatie met opvattingen over (generatie)gerechtigheid die hierbij een rol hebben gespeeld. De variabele intergenerationeel bestuur wordt gedefinieerd door opvattingen en concepten uit *Futures Studies*, generatiegerechtigheid en *governance* met elkaar te combineren. De vier onderzoeksvelden komen bij elkaar op het punt waar *just sustainabilities* en intergenerationeel bestuur met elkaar samenhangen (aangeduid met de groene ster).

Figuur 1. Theoretische onderzoeksvelden

2.1 Just sustainabilities

2.1.1 Duurzaamheid en duurzame ontwikkeling

Duurzaamheid in algemene zin verwijst naar het vermogen om iets een lange tijd te behouden, wat op allerlei gebieden een rol kan spelen - bijvoorbeeld welzijn, welvaart en educatiemogelijkheden (Purvis et al., 2019; Saijo, 2020b). De bekendheid en het gebruik van de term duurzaamheid namen enorm toe in het politieke en maatschappelijke debat na publicatie van *Our Common Future* (1987) van de Verenigde Naties (VN), ook wel het Brundtland-rapport genoemd. Duurzame ontwikkeling is hierin als volgt gedefinieerd:

“Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It contains within it two key concepts: the concept of 'needs', in particular the essential needs of the world's poor, to which overriding priority should be given; and the idea of limitations imposed by the state of technology and social organization on the environment's ability to meet present and future needs.” (WCED, 1987, p. 41)

Om duurzaamheid en duurzame ontwikkeling een meer concrete invulling te geven binnen bestuur en beleidsontwikkeling, zijn in 2015 door de VN zeventien Sustainable Development Goals (SDGs) geformuleerd in *The 2030 Agenda for Sustainable Development*. De SDGs zijn mondiale beleidsdoelen, zoals het uitroeien van honger, het nastreven van gendergelijkheid, het waarborgen van schoon water en duurzame energie, en het stimuleren van verantwoorde productie en consumptie (UNGA, 2015). Hierbij vormt het uitgangspunt dat het uitroeien van armoede moet samengaan met strategieën voor het verbeteren van volksgezondheid, educatie, ongelijkheid, economische groei en het tegengaan van klimaatverandering (ibid.).

Hoewel de SDGs duurzaamheid als holistisch doel benaderen dat economie, ecologie en maatschappij met elkaar verbindt, wordt duurzame ontwikkeling in de praktijk vaak met name in verband gebracht met klimaat- en milieuvraagstukken (Agyeman et al., 2002; Bornemann & Christen, 2018). Andere kritiek stelt dat het concept duurzame ontwikkeling tot stand is gekomen in een kapitalistisch systeem waardoor het vooral draait om de vraag hoe grondstoffen zo efficiënt en lang mogelijk gebruikt kunnen worden; in plaats van te streven naar een opvatting van de natuur als meer dan economisch product (Ebel & Rinke, 2014; Smith, 2003).

2.1.2 *Synthese: just sustainabilities*

Vanuit dit kritische perspectief stellen Agyeman et al. (2003) het concept *just sustainabilities* voor waarin het beschermen van klimaat en milieu gecombineerd wordt met maatschappelijke rechtvaardigheid.³ *Just sustainabilities* bestaat uit vier basisprincipes die universeel gelden (Agyeman, 2013; Broto & Westman, 2017). Aan deze principes moet tegelijkertijd en in balans met elkaar worden voldaan om te kunnen concluderen dat een initiatief *just sustainabilities* als uitgangspunt heeft genomen (ibid.). De principes zijn:

1. Verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn
2. Voldoen aan de behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties
3. Gerechtigheid en rechtvaardigheid centraal stellen via erkenning, het proces, de procedure en het resultaat
4. Leven binnen de grenzen van ecosystemen

Principe 1 draait om het streven naar welzijn voor de meerderheid van de (bestaande) bevolking. Het is belangrijk dat dit met name gebeurt op basis van maatschappelijke waarde in plaats van op basis van economische groei en het bruto nationaal product. Kwaliteit van leven gaat bijvoorbeeld over huisvesting, sanitaire voorzieningen en een schone leefomgeving. Principe 2 gaat om het voorkomen van grote lasten en risico's voor toekomstige generaties, terwijl de huidige generatie ook in haar behoeften kan voorzien. Hierbij wordt wederom gestreefd naar het vervullen van behoeften op een andere wijze dan consumptie. Principe 3 gaat over sociale inclusie en erkenning en representatie van minderheden. Ook moet het toewijzen van natuurlijke hulpbronnen en diensten op een eerlijke en representatieve manier verlopen. Tot slot is van belang dat zowel voordelige als nadelige uitkomsten van plannen op evenredige wijze gespreid zijn. Principe 4 stelt dat ontwikkeling moet plaatsvinden op basis van de beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen, deze niet moet overschrijden en daarnaast gericht moet zijn op het behouden van natuurlijke hulpbronnen. Als grondstoffen op de ene locatie uitgeput raken, moeten deze niet elders weer ontgonnen worden.

Broto & Westman (2017) hebben onderzocht in hoeverre de principes van *just sustainabilities* geïntegreerd zijn in lokaal beleid rond ruimtelijke ordening. Hiervoor zijn vierhonderd duurzaamheidsinitiatieven van lokale overheden uit meer dan tweehonderd steden wereldwijd geanalyseerd. De onderzoekers concluderen dat alle individuele principes in de verschillende initiatieven als doelstellingen terug te vinden zijn, echter nemen de initiatieven

zelden meer dan een van de principes expliciet in overweging (Broto & Westman, 2017). *Just sustainabilities* als integrale benadering waarin de vier principes samenkomen in beleidsontwikkeling wordt bij de initiatieven in dit onderzoek niet ontdekt. Met name het feit dat het leven binnen de grenzen van ecosystemen niet op vergaande wijze geïntegreerd is in duurzaamheidsinitiatieven, wekt de indruk dat zaken als welzijn en kwaliteit van leven alleen bereikt kunnen worden ten koste van het behoud van de planeet.

Samenvattend is de overkoepelende definitie van *just sustainabilities* toegepast in deze scriptie als volgt:

“[A ‘just’ sustainability is] the need to ensure a better quality of life for all, now and into the future, in a just and equitable manner, whilst living within the limits of supporting ecosystems” (Agyeman et al., 2003, p. 5).

2.2 Intergenerationeel bestuur

Zurba et al. (2020) maken gebruik van de Engelse term *intergenerational governance* om bestuur te beschrijven waarbij bestaande generatiegroepen met elkaar interacteren. Hierbij staat het betrekken van jongeren bij bestuurlijke processen centraal. De auteurs onderzoeken het Intergenerational Partnership for Sustainability gerealiseerd door de International Union for the Conservation of Nature (IUCN). Voorbeelden van intergenerationele dialoog zijn stages voor jongeren in het IUCN Secretariaat en ‘buddy’ projecten waarbij individuen van verschillende generaties aan elkaar gekoppeld worden om kennis uit te wisselen. Voor intergenerationeel bestuur waarbij expliciet interactie tussen huidige en nog ongeboren toekomstige generaties centraal staat, zijn drie componenten belangrijk: *governance* (ofwel ‘bestuur’), toekomstdenken zoals bestudeerd in *Futures Studies*, en generatiegerechtigheid. Deze componenten worden in onderstaande secties 2.2.1, 2.2.2 en 2.2.3 uiteengezet.

2.2.1 Governance

Ontwikkelingen als globalisering en digitalisering hebben geleid tot een samenleving die toenemend complex is en waarbij maatschappelijke problemen een sterke onderlinge samenhang hebben (Tofing et al., 2012). Bovendien spelen bij veel problemen een groot en divers aantal actoren met eigen waarden en belangen een rol, wat het vormen van een

eenduidige probleemdefinitie en aanpak van problemen bemoeilijkt ('t Hart & Tummers, 2019; Korsten, 2019). Voorbeelden van deze complexe problemen of *wicked problems* zijn klimaatverandering, de coronapandemie, omgaan met multi-probleemgezinnen en het inperken van kosten in de gezondheidszorg.

Complexe problemen kunnen niet met één simpele, van bovenaf opgelegde maatregel en door één actor alleen worden opgelost (Sørensen, 2006; Torfing et al., 2012). In reactie hierop heeft het publieke bestel de afgelopen decennia een verschuiving van *government* naar het zogenaamde *New Public Governance* doorgemaakt (Bevir, 2012; Hartley, 2005; Kooiman, 2003). De nadruk bij *governance* ligt op het aanpakken van maatschappelijke vraagstukken middels samenwerking tussen verschillende publieke actoren als ook tussen publieke, private en maatschappelijke actoren. Beleidsontwikkeling komt hierbij in multi-stakeholder netwerken tot stand, waarbij actoren gezamenlijk zoeken naar een gedeelde probleemdefinitie en manieren om het probleem vervolgens te beheersen te midden van vele onzekerheden (Roloff, 2008).

Volgens Bornemann & Christen (2018) vereisen transitie naar een duurzame samenleving een actieve vorm van *governance*. Zij duiden dit met de term *sustainability governance*, waarbij overheden moeten besturen vanuit de volgende uitgangspunten: integratie, reflexiviteit, langetermijn en participatie. *Sustainability governance* kan gedefinieerd worden als:

“Processes of socio-political governance oriented towards the attainment of sustainable development, [encompassing] public debate, political decision-making, policy formation and implementation, and complex interactions among public authorities, private business and civil society - in so far as these relate to steering societal development along more sustainable lines” (Meadowcroft, 2007, p. 299).

2.2.2 Futures Studies

De toekomst is een abstract en ongrijpbaar begrip. Om de rol van de toekomst te begrijpen en op basis van toekomstdenken te handelen is *futures literacy*, ofwel ‘toekomstgeletterdheid’ nodig (Mangnus et al., 2021). *Futures literacy* verwijst naar de capaciteit om de verbeelding aan te kunnen spreken en voorbereidend te werk te gaan. Het kan bijdragen aan *futuring*: “the identification, creation and dissemination of images of the future shaping the possibility space for action, thus enacting relationships between past, present and future” (Oomen et al., 2021, p. 3). *Futuring* gaat dus om het actief betrekken van de toekomst in hedendaagse acties.

Zogenaamde ‘*techniques of futuring*’ (ToF’s) maken concreet hoe *futuring* in de praktijk vorm kan krijgen. ToFs worden gedefinieerd als: “practices bringing together actors around one or more imagined futures and through which actors come to share particular orientations for action” (Hajer & Pelzer, 2018, p. 225).

Een eerste categorie ToFs gaat over modellen, scenario’s, kosten-batenanalyses, *forecasting* en *backcasting*. Hiermee wordt de toekomst gezien vanuit bestaande data en trends. Andere ToFs richten zich op het ervaarbaar maken van de toekomst door bijvoorbeeld kunstinstallaties, prototypes, (improvisatie)theater, meditatie, games en digitale simulaties zoals VR en AR (Kuzmanovic & Gaffney, 2017; Markley, 2007; Oomen et al., 2021). Dit komt voort uit de opvatting dat cijfers en modellen niet genoeg zijn om daadwerkelijk een connectie met de toekomst te voelen (Hajer & Pelzer, 2018; Pelzer & Versteeg, 2019). Candy & Dunagan (2017) duiden de verschuiving van ToFs van een focus op voorspellingen naar verbeelding aan als een ervaringsgerichte wending, ook wel *experiential futures* genoemd. Hierbij staat het ontwerpen en insceneren van werelden en situaties centraal om de toekomst lichamelijk en geestelijk te kunnen ervaren, in plaats van er enkel over te kunnen lezen of praten.

In enkele gevallen worden ToFs toegepast in een overheidscontext. Zo beschrijven Hajer & Pelzer (2018) de multimedia installatie ‘2050 - An Energetic Odyssey’ als voorbeeld van een ToF die politici, NGOs, en leiders in het bedrijfs- en industrieën heeft verenigd rond een gedeelde (duurzame) beleidsvisie op de Noordzee als grootschalige offshore locatie voor windmolens.

2.2.3 *Generatiegerechtigheid*

Generatiegerechtigheid is een concept vanuit de filosofie, specifiek het gedachtegoed rond ethiek en rechtvaardigheid, dat vanuit verschillende invalshoeken benaderd kan worden. De theorie van indirecte wederkerigheid heeft als uitgangspunt dat mensen de verplichting hebben aan anderen terug te geven wat zij zelf ontvangen hebben, als zij hiertoe in staat zijn (Barry, 1989). Voor generatiegerechtigheid betekent dit dat de huidige generatie kapitaal verschuldigd is aan de volgende generatie, omdat het dit ook ontvangen heeft van de vorige generatie (Gosseries, 2008; Moodley, 2021). Het utilisme stelt dat een maatschappij eerlijk georganiseerd is als een maximale accumulatie van welzijn voor haar inwoners plaatsvindt (Smart & Williams, 1973). In relatie tot generatiegerechtigheid impliceert deze invalshoek dat het besparen op de consumptie van kapitaal het mogelijk kan maken om in de toekomst meer van dat kapitaal te consumeren (Gosseries, 2008).

John Rawls was de eerste filosoof die generatiegerechtigheid expliciet als element van rechtvaardigheid belichtte. In zijn werk *A Theory of Justice* (1971) combineert Rawls ideeën rond utilisme met ideeën rond indirecte wederkerigheid. Eerst vindt een fase van accumulatie plaats, waarbij voor een gelimiteerde tijd bespaard wordt op consumptie van kapitaal; totdat een punt bereikt is waarop economische stabiliteit van rechtvaardige organisaties gegarandeerd kan worden. Vervolgens is het belangrijk dit vergaarde kapitaal door te geven aan volgende generaties, zodat rechtvaardige basisstructuren blijven bestaan (Rawls, 1971).

Meer recent is generatiegerechtigheid in een rapport van de Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) als volgt gedefinieerd: “Intergenerational justice claims that contemporary generations have obligations towards past and future generations, for instance by omitting to leave yet unborn generations with unwanted debt, capital and legislation” (OECD, 2020, p. 115). De vraag die bij generatiegerechtigheid centraal staat en die verschillende wetenschappers bezighoudt, is: ‘hoe kunnen we goede voorouders zijn?’ (Krznaric, 2020; Salk, 1992).

Besturen vanuit een streven naar generatiegerechtigheid gebeurt al lang voor het officiële ontstaan van dit concept. Eind zestiende eeuw vormden vijf inheemse volken in Noord-Amerika de Haudenosaunee-confederatie. In de grondwet van deze statenbond staat expliciet beschreven dat leiders altijd het welzijn van zowel huidige als toekomstige generaties in ogenschouw moeten nemen (Ebel & Rinke, 2014). Hieruit is het zogenaamde *Seventh Generation Principle* voortgekomen dat voorschrijft om langetermijn-consequenties van iedere actie en beslissing in overweging te nemen, tot zeven generaties (ongeveer honderd tot tweehonderd jaar) in de toekomst (ibid.). Het *Seventh Generation Principle* staat aan de basis van hedendaagse bestuurlijke instanties en mechanismen die toekomstige generaties centraal stellen. Zo biedt *Future Design* een werkwijze voor lokale overheden om toekomstige generaties te betrekken (Saijo, 2020a; 2020b).

Kader 2.1 Future Design

Future Design is een methode ontwikkeld in Japan door Prof. Tatsuyoshi Saijo om intergenerationeel denken te faciliteren. De methode is tot nu toe met name toegepast bij participatietrajecten met bewoners van de Japanse stad Yahaba (Hara et al., 2021). *Future Design* stelt een rollenspel voor waarbij ‘*imaginary future persons*’ of ‘*imaginary future generations*’ stakeholder(s) in besluitvormingsprocessen worden (ibid.). Deelnemende

inwoners van een stad doorlopen een proces waarin zij zowel de rol en het standpunt van de hedendaagse als ook de toekomstige generatie aannemen en ervaren. Zo krijgt de toekomstige generatie dus op denkbeeldige wijze inspraak in de beleidsontwikkeling.

Toekomstige generaties hebben normaal gesproken niet altijd politieke of financiële macht, omdat ze nog heel jong of zelfs ongebornen zijn. Hierdoor is er voor huidige generaties geen grote prikkel om haar eigen leefstijl te veranderen; hier zijn geen (strafrechtelijke) consequenties aan verbonden (Ebel & Rinke, 2014; Saijo, 2020b). Het doel van *Future Design* is om huidige generaties te helpen zich te verplaatsen in de toekomst om zo een duurzame maatschappij te ontwikkelen die de belangen van toekomstige generaties waarborgt (Hara et al, 2019; 2021). Het streven is hiermee een gevoel van *futurability* aan te wakkeren: “people experience an increase in happiness because of deciding and acting to forego current benefits in order to enrich future generations” (Saijo, 2020b, p. 2).

In het onderzoek van Hara et al. (2021), werden bewoners uitgenodigd om een visie voor Yahaba in 2050 te formuleren. Hierbij doorliepen zij drie workshops. In de eerste workshop vond beraadslaging plaats vanuit het perspectief van de hedendaagse generatie. In de tweede workshop namen bewoners de rol van de toekomstige generatie uit 2050 aan. Hierbij ontvingen alle deelnemers speciale instructies, namelijk om mentaal naar het jaar 2050 af te reizen in ieders huidige gedaante en leeftijd en om de belangen van Yahaba’s bewoners in 2050 te representeren. De groepsleden kregen ook extra informatie over complexe langetermijnproblemen zoals klimaatverandering en kregen speciale kleding (een *Yahaba happi coat*) om zich verder in de rol te kunnen verplaatsen. De laatste workshop was een discussie om beleidsprioriteiten te formuleren, waarbij de deelnemers zelf mochten kiezen of zij het perspectief van de huidige of toekomstige generatie aannamen.

2.2.4 *Synthese: intergenerationeel bestuur*

Deze scriptie stelt het concept intergenerationeel bestuur voor als overkoepelende term die verschillende bestaande opvattingen van langetermijndenken gerelateerd aan toekomstige generaties samenbrengt en linkt aan een bestuurlijke context. Ten eerste is intergenerationeel bestuur een manier van *governance* op basis van multi-stakeholder netwerken, waarin beleidsontwikkeling tot stand komt door een gezamenlijke zoektocht naar een gedeelde probleemdefinitie en aanpak van het probleem.

Intergenerationeel bestuur wordt in deze scriptie expliciet breder getrokken dan interactie tussen bestaande generaties en heeft ook betrekking op ongeboren generaties. Zo overweegt het *Seventh Generation Principle* de consequenties van beslissingen tot zeven generaties (ongeveer honderd tot tweehonderd jaar) in de toekomst. *Future Design* probeert generatiegerechtigheid te stimuleren door een rollenspel toe te passen. De potentie van ervaringsgerichte ToFs om de toekomst meer invoelbaar en tastbaar te maken tot slot, maakt deze toepasbaar om een connectie met toekomstige generaties te maken.⁴ Bij deze ToFs staan een multidisciplinaire benadering en verbeeldingskracht centraal.

Samenvattend wordt intergenerationeel bestuur in deze scriptie als volgt gedefinieerd:

Intergenerationeel bestuur is een vorm van *governance* gericht op het betrekken van de toekomstige zeven generaties door een multidisciplinaire benadering en/of verbeeldingskracht en/of een interactief spel toe te passen in multi-stakeholder netwerken die toewerken naar een gedeeld toekomstbeeld en probleemaanpak.

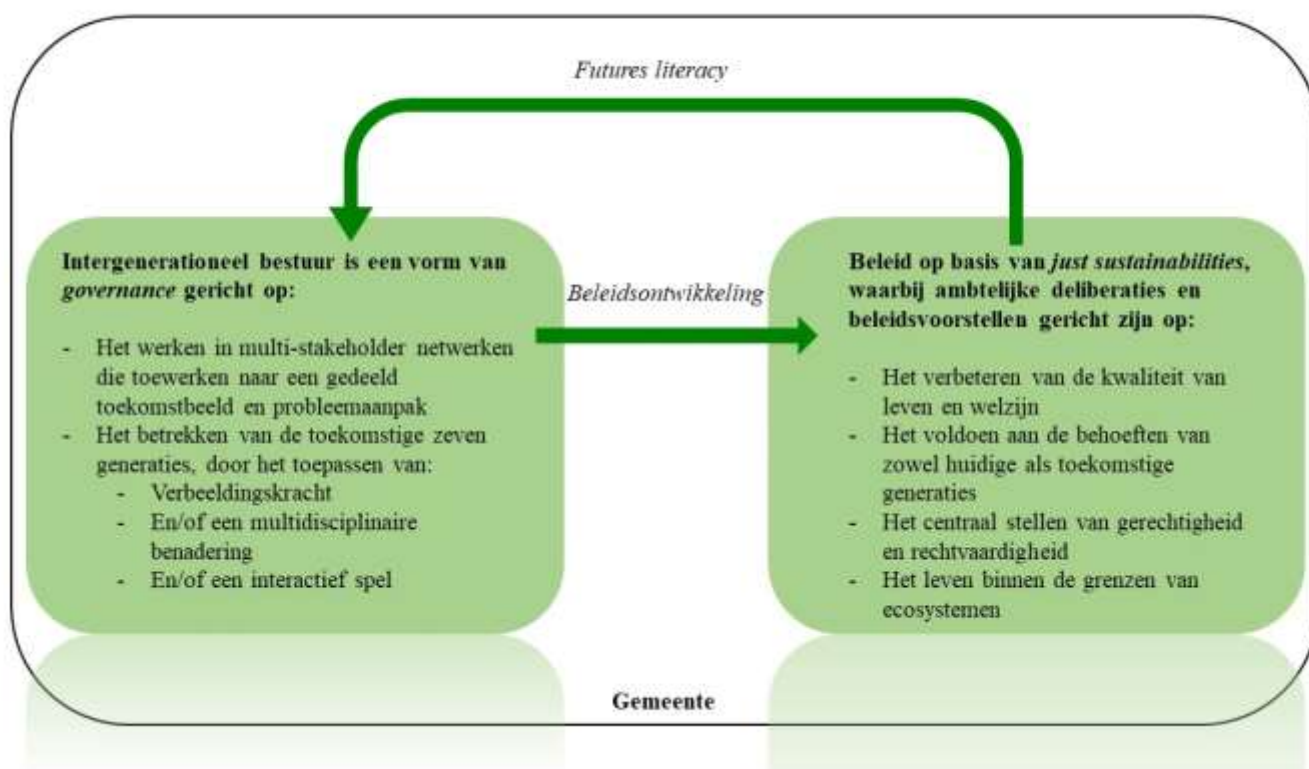
2.3 Samenhang intergenerationeel bestuur en just sustainabilities

Onderstaand conceptueel model geeft de verwachte samenhang tussen de variabelen intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities* weer (zie figuur 2).⁵

Eerder onderzoek geeft de indicatie dat ervaringsgerichte ToFs en de *Future Design* methode een rol kunnen spelen in het stimuleren van duurzame ontwikkeling (Hajer & Pelzer, 2018; Hara et al., 2019, 2021; Pelzer & Versteeg, 2019; Saijo, 2020b). Zo beschrijven Pelzer & Versteeg (2019) de Post-Fossil City Contest, een internationale ontwerpwedstrijd die kunstenaars, designers en andere creatieve makers uitnodigde om een stad zonder CO₂ uitstoot te verbeelden. Met name de ingezonden interventies die van het publiek actieve reflectie of participatie vroegen, bracht de discussie over duurzame ontwikkeling op gang. Onderzoek van Hara et al. (2019; 2021) toont aan dat deelnemers aan het *Future Design* proces door de rol van de toekomstige generatie aan te nemen uiteindelijk beleidsvoorstellen selecteren die het meest gericht zijn op duurzame ontwikkeling en waar zowel huidige en toekomstige generaties baat bij hebben. Op basis hiervan wordt verwacht dat intergenerationeel bestuur, door haar kenmerken van een multidisciplinaire benadering, verbeeldingskracht en/of een interactief spel, een rol kan vervullen bij het integreren van *just sustainabilities* in gemeentelijk beleid.

Uit eerder onderzoek is ook gebleken dat aanwezigheid van *futures literacy*, ofwel het vermogen om proactief op de toekomst te reageren, een belangrijke rol speelt in het actief betrekken van de toekomst in hedendaagse acties. De verwachting is dat het realiseren van beleid waarin *just sustainabilities* geïntegreerd zijn en toekomstige generaties dus actief betrokken worden, de waardering voor vooruitkijken en de kennis over manieren om dit te doen vergroot. Het proces van intergenerationeel bestuur kan dus bijdragen aan de ontwikkeling van *futures literacy*, wat vervolgens weer motiveert om intergenerationeel bestuur vaker toe te passen.

Figuur 2. Conceptueel model

HOOFDSTUK 3: METHODOLOGIE

Dit hoofdstuk zet uiteen hoe de hoofd- en deelvragen die centraal staan in dit onderzoek vanuit de empirie zijn beantwoord en onderbouwt de keuze voor de geselecteerde onderzoeksstrategie, methoden en technieken van analyse.

3.1 Interpretatief onderzoek

Deze scriptie gaat uit van een interpretatieve wetenschapsopvatting of methodologie, passend bij verkennend onderzoek (Schwartz-Shea & Yanow, 2012; Van Thiel, 2021). Interpretatief onderzoek houdt in dat verkend wordt hoe factoren zich tot elkaar verhouden (ibid.); in het geval van dit onderzoek door menselijke invullingen en interpretaties van de variabelen intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities* te bestuderen. Dit is grondig en in een specifieke context gedaan middels een gevalstudie bij het cluster Stadsontwikkeling (SO) van de Gemeente Rotterdam. Middels de methoden van participatieve observatie, een documentstudie, interviews en een spelsimulatie zijn binnen deze casus verschillende databronnen onderzocht, namelijk bijeenkomsten, documenten en ambtenaren. Hieruit zijn vervolgens kwalitatieve data opgehaald, zoals uitspraken van personen, observaties en fragmenten uit teksten, wat heeft bijgedragen aan een diepgaande analyse van het cluster SO.

Deze scriptie combineerde hierbij een deductieve en inductieve werkwijze. In eerste instantie is deductie toegepast waarmee een verklaring voor de probleemstelling is gezocht in bestaande theorie (Van Thiel, 2021). De verwachting die spreekt uit het conceptueel model is in deze scriptie echter niet expliciet getoetst, maar verfijnd en geïllustreerd middels het empirische onderzoek. Dit maakt het onderzoek ook deels inductief, wat bij interpretatief onderzoek vaak het geval is (ibid.). De kenmerken van en patronen tussen de concepten intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities* zijn bekeken in de situatie waarin ze zich voordoen om de definities van de variabelen aan te scherpen.

De centrale rol die menselijke interpretaties bij een interpretatieve methodologie en kwalitatieve dataverzameling spelen, kan de betrouwbaarheid (nauwkeurigheid en herhaalbaarheid) en validiteit (geldigheid en generaliseerbaarheid) van een onderzoek aantasten (Babbie, 2016; Van Thiel, 2021). In dit onderzoek zijn betrouwbaarheid en validiteit als volgt gewaarborgd. Ten eerste zijn vanuit het theoretisch kader twee operationalisatieschema's opgesteld van de onderzoeksvariabelen *just sustainabilities* en

intergenerationeel bestuur (zie sectie 3.2), die vervolgens het uitgangspunt voor alle dataverzameling en -analyse vormden. Tijdens de interviews, spelsimulatie, en evaluatie zijn bovendien opnamen gemaakt om verslaglegging zo grondig mogelijk te kunnen doen en de data meermaals aan de hand van de operationalisering te kunnen bestuderen. De inzet van de operationalisatieschema's heeft dus geleid tot een gerichte dataverzameling en -analyse, waardoor bevindingen met elkaar te vergelijken waren en de nauwkeurigheid en geldigheid van het onderzoek vergroot zijn (Van Thiel, 2021).

Ten tweede is de generaliseerbaarheid van de toegepaste gevalsstudie (zie sectie 3.3) verhoogd door binnen de casus naar verschillende subeenheden te kijken en een diverse selectie van documenten, respondenten en bijeenkomsten te maken, waardoor een gelaagdheid ontstond. Bovendien heeft de systematische werkwijze middels operationalisatieschema's en het nauwkeurig bijhouden van alle stappen, databronnen en bevindingen het onderzoek overdraagbaar en herhaalbaar gemaakt. Hierdoor kan uiteindelijk een meta-analyse van gevalsstudies uitgevoerd worden die een hogere generaliseerbaarheid bevat (ibid.).

Tot slot is mogelijke aantasting van zowel betrouwbaarheid als validiteit verder geminimaliseerd door toepassing van triangulatie (ibid.). Vier verschillende methoden (zie secties 3.3.1 t/m 3.3.4) zijn ingezet om te beoordelen of onderzoeksbevindingen die uit verschillende bronnen naar voren kwamen met elkaar overeenkomen (Creswell & Poth, 2018; Van Thiel, 2021). Het ophalen van kwalitatieve data middels vier methoden heeft zeer gedetailleerde data opgeleverd. Bovendien is gebruik gemaakt van verschillende meetmomenten waarmee is voorkomen dat alle data gebaseerd is op een momentopname. Triangulatie heeft wederom de nauwkeurigheid en geldigheid van het onderzoek verhoogd.

3.2 Operationalisatie

In deze sectie worden de theoretische concepten *just sustainabilities* en intergenerationeel bestuur geoperationaliseerd, oftewel opgedeeld in waarneembare dimensies. De operationalisaties zijn noodzakelijk om de theoretische definities en de verwachting die spreekt uit het conceptueel model in de praktijk te kunnen bestuderen. De indicatoren zijn ingezet om data gericht te verzamelen en analyseren.

3.2.1 *Just sustainabilities*

Het begrip *just sustainabilities* is geoperationaliseerd op basis van de vier basisprincipes als voorgesteld door Agyeman et al. (2003) en eerder toegepast in onderzoek van Broto & Westman (2017) (zie tabel 1). De operationalisatie is dus gebaseerd op literatuur zoals beschreven in het theoretisch kader. Hiermee is getracht in dit onderzoek zo dicht mogelijk bij de gegeven betekenis het begrip *just sustainabilities* te blijven.

<i>Just sustainabilities</i>	
Dimensies	Indicatoren
1. Welzijn en kwaliteit van leven	1.1 De ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel zijn gericht op het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn.
2. Huidige en toekomstige generaties	2.1 De ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel zijn gericht op het voldoen aan de behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties.
3. Rechtvaardigheid	3.1 De ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel zijn gericht op het centraal stellen van gerechtigheid en rechtvaardigheid via erkenning, het proces, de procedure en het resultaat.
4. Ecosysteem-grenzen	4.1 De ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel zijn gericht op leven binnen de grenzen van ecosystemen.

Tabel 1. Operationalisatie van *just sustainabilities*

3.2.2 *Intergenerationeel bestuur*

Het begrip intergenerationeel bestuur is geoperationaliseerd op basis van de definitie die is afgeleid uit literatuur vanuit de onderzoeksdomeinen *governance*, *Futures Studies* en generatiegerechtigheid, zoals beschreven in het theoretisch kader (zie tabel 2).

Intergenerationeel bestuur	
Dimensies	Indicatoren
1. Multi-stakeholder netwerken	1.1 Bij het bestuurlijk proces zijn diverse stakeholders met uiteenlopende belangen betrokken. 1.2 De stakeholders werken gezamenlijk aan een gedeeld toekomstbeeld en probleemaanpak.
2. Toekomstige zeven generaties	2.1 Bij het bestuurlijk proces worden de toekomstige zeven generaties (honderd tot tweehonderd jaar in de toekomst) betrokken.
3. Multidisciplinaire benadering	3.1 In het bestuurlijk proces komen inzichten uit bestuurskunde samen met inzichten uit verschillende andere disciplines.
4. Verbeeldingskracht	4.1 In het bestuurlijk proces speelt verbeeldingskracht (een emotionele investering of mentale visualisatie) een cruciale rol.
5. Interactief spel	5.1 In het bestuurlijk proces wordt een interactief spel toegepast waarbij participanten zich inleven in toekomstige generaties.

Tabel 2. Operationalisatie van intergenerationeel bestuur

3.3 Gevalsstudie

Deze scriptie hanteert de gevalsstudie als onderzoeksstrategie. In een gevalsstudie worden “een of enkele gevallen (cases) van het onderzoeksonderwerp in hun natuurlijke situatie [...] onderzocht” (Van Thiel, 2021, p. 109). Specifiek is een enkelvoudige, ingebedde gevalsstudie toegepast. Dit houdt in dat de studie zich richt op een enkel geval en binnen dit geval naar een aantal subeenheden kijkt (Yin, 2003).

De casus die in dit onderzoek centraal staat, is het cluster Stadsontwikkeling (SO) van de Gemeente Rotterdam. De onderzoeker heeft binnen dit cluster van 31 januari tot en met 1 juni 2022 stage gelopen op de afdeling Duurzaamheid. Het cluster SO bestaat uit ongeveer 1900 werknemers en werkt aan de ontwikkeling van de stad Rotterdam, de haven en de regio waarbij veerkracht en duurzaamheid centraal staan (Gemeente Rotterdam, 2021b). Dit gaat over thema's als leefomgeving, energietransitie, woningbouw, innovatie, bereikbaarheid en mobiliteit. De gemeentelijke organisatie kent een ambtelijk en bestuurlijk deel (zie figuur 3). Het cluster SO is onderdeel van de ambtelijke organisatie van de Gemeente Rotterdam en dit onderzoek richt zich dus op ambtenaren zoals beleidsmakers en projectmanagers, niet op gemeenteraadsleden en wethouders.

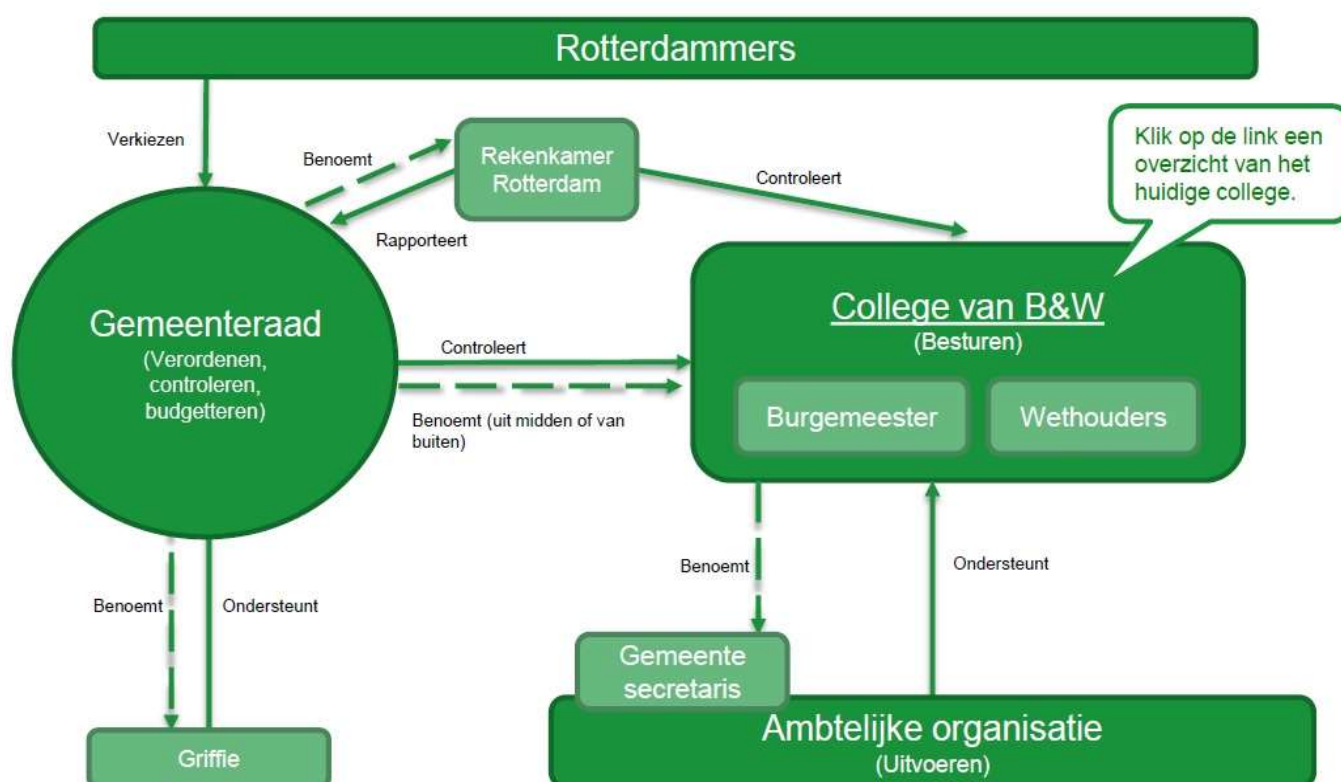
Binnen de casus van het cluster SO is naar verschillende subeenheden gekeken, om recht te doen aan de grote diversiteit in afdelingen en thema's die het cluster omvat. Figuur 4 toont een overzicht van de inrichting van het cluster SO met alle directies en daaronder vallende afdelingen. Dit onderzoek heeft ingezoomd op diverse afdelingen, waaronder Ruimte, Wonen en Milieu, Mobiliteit, Gebiedsontwikkeling, Economie en Duurzaamheid, als ook verschillende Directies. Hierbij zijn thema's als de Omgevingsvisie, de haven, gebiedsontwikkeling, mobiliteit en de energietransitie aan de orde gekomen.

Het cluster SO was zeer geschikt als casus om verschillende redenen. Ten eerste bood het cluster inzicht in zowel bestaande strategieën van intergenerationeel denken, als ook in hoe deze nog ontwikkeld kunnen worden. Het cluster is namelijk aanjager van de aanstaande duurzaamheidstransities, zoals de energie- en mobiliteitstransitie. Bij deze multidisciplinaire vraagstukken zijn uiteenlopende stakeholders op maatschappelijk, economisch en ecologisch vlak betrokken. Dit vraagt samenwerking in multi-stakeholder netwerken om gezamenlijk tot een integrale toekomstvisie te komen. Desondanks lijken in de praktijk uitdagingen te bestaan in het toepassen van toekomstdenken. Zo bevreemdt het programma Organisatieontwikkeling SO of de vele beleidsdocumenten binnen het cluster daadwerkelijk gezamenlijk een consistent toekomstbeeld vormen (Gemeente Rotterdam, z.d.)¹. Recent is binnen het cluster SO bovendien de werkgroep Rotterdam 2100 opgestart om te onderzoeken hoe de verre toekomst meer onderdeel kan worden van de denkwijze van ambtenaren, waaronder experts, directeuren en gebiedsontwikkelaars. Binnen het cluster wordt dus gezocht naar handvatten om toekomstdenken en het betrekken van toekomstige generaties in de praktijk toe te passen.

---

¹ Bron afkomstig van het intranet (niet publiekelijk toegankelijk) van de Gemeente Rotterdam.

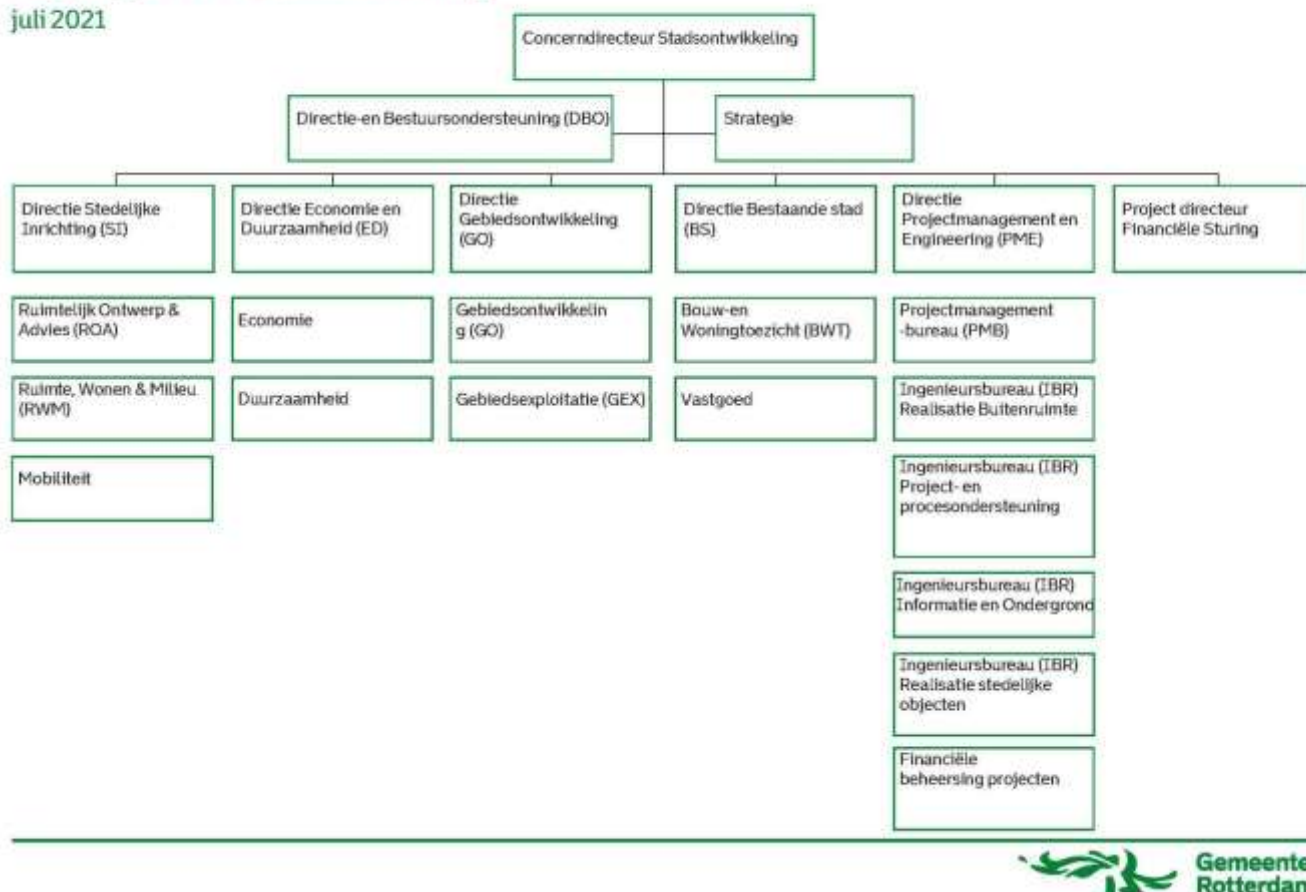
Ten tweede leende het cluster SO zich als casus, omdat de afdeling Duurzaamheid onder dit cluster valt en duurzaamheid een centraal thema in deze scriptie is. De afdeling stelt vier thema's centraal: energietransitie, circulair, klimaatbestendig en gezonde leefomgeving (Gemeente Rotterdam, 2020). De rol van de afdeling Duurzaamheid is om de voortgang van programma's rond de vier hoofdthema's te stimuleren en de verbinding tussen thema's te faciliteren. Dit scriptieonderzoek kan verhelderen in hoeverre intergenerationeel bestuur een rol kan spelen bij de integratie van haar vier hoofdthema's in cluster-brede projecten (Gemeente Rotterdam, 2020).

Figuur 3. Gemeentelijke organisatie van Rotterdam (Gemeente Rotterdam, 2022)

Organogram Stadsontwikkeling

juli 2021

Figuur 4. Organogram Cluster Stadsontwikkeling, Gemeente Rotterdam, juli 2021 (Gemeente Rotterdam, 2021c)²

3.4 Methoden

Deze sectie zet uiteen welke methoden binnen de gevalsstudie zijn toegepast om de verschillende databronnen binnen het cluster SO te bestuderen (zie tabel 3 voor een samenvatting). Alle databronnen zijn geselecteerd op basis van een selecte steekproef. Dit betekent dat de keuze voor alle bijeenkomsten, documenten, respondenten en participanten in de spelsimulatie doelgericht en bewust is gemaakt op basis van inhoudelijke criteria (Van Thiel, 2021). Hiervoor is gekozen om te garanderen dat een diverse selectie van data verzameld zou worden die een afspiegeling vormt van de verschillende afdelingen en thema's die het cluster SO omvat.

² Bron afkomstig van het intranet (niet publiekelijk toegankelijk) van de Gemeente Rotterdam.

Methode:	Doel:	Dataverzameling:	Data-analyse:	Beantwoording van deelvragen:
Participatieve observatie (§3.4.1)	Verzamelen van achtergrondkennis over de context van cluster SO in relatie tot <i>just sustainabilities</i> en intergenerationeel bestuur.	Semi-gestructureerde observatie	Codering van observatie-verslagen a.d.h.v. codebomen	1 & 2
Documentstudie (§3.4.2)	Verzamelen van achtergrondkennis over de context van cluster SO in relatie tot <i>just sustainabilities</i> en intergenerationeel bestuur.	Inhoudsanalyse	Codering van teksten a.d.h.v. codebomen	1 & 2
Interviews (§3.4.3)	Verzamelen van achtergrondkennis over de context van cluster SO in relatie tot <i>just sustainabilities</i> en intergenerationeel bestuur.	Semi-gestructureerde interviews	Codering van transcripten a.d.h.v. codebomen	1 & 2
Spelsimulatie (§3.4.4)	In de praktijk bestuderen welke rol een interactief rollenspel kan spelen in het vormgeven van intergenerationeel bestuur.	Semi-gestructureerde observatie	Codering van transcripties aangevuld door observatie-verslag a.d.h.v. codebomen	3

Tabel 3. Overzicht van de toegepaste methoden

3.4.1 Participatieve observatie

Bij participatieve observatie gebruikt de onderzoeker eigen waarneming om tot onderzoeksconclusies te komen middels het observeren en interpreteren van gebeurtenissen, personen en handelingen (Van Thiel, 2021). Dit helpt om niet enkel als buitenstaander naar een organisatie te kijken (*etic* perspectief), maar inzicht te verkrijgen in de ervaringen, het perspectief en het gedrag van actoren van binnenuit (*emic* perspectief) (Kottak, 2020).

De onderzoeker bezocht een selectie van bijeenkomsten (deliberatieprocessen, presentaties en vergaderingen) tussen 31 januari en 1 juni 2022. Gekozen is voor een mengeling tussen SO-brede en kleinschaliger bijeenkomsten. Bij SO-brede bijeenkomsten als vergaderingen en werksessies over de Omgevingsvisie en presentaties tijdens het Leerfestival Gebiedsaanpakken Aardgasvrij waren ambtenaren vanuit verschillende afdelingen van het cluster SO betrokken. Andere bijeenkomsten waren kleinschaliger en georganiseerd vanuit de afdeling Duurzaamheid, zoals de wekelijkse algemene vergadering en overlegsessies van het Management Team (MT). In totaal werden elf bijeenkomsten bezocht (zie bijlage 1).

Tijdens de bijeenkomsten vond semigestructureerde observatie plaats; vooraf was bepaald op welk type handelingen en uitspraken gelet zou worden, maar er werd geen gebruik gemaakt van een uitgebreid observatieschema. Deze vorm van observatie biedt ruimte om begrippen te kunnen illustreren, maar ook aan te vullen of te verfijnen (Van Thiel, 2021). Tijdens de observatie lag de focus op handelingen en uitspraken die een relatie hebben met intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities*, zoals samengevat in de operationalisatieschema's. De onderzoeker nam hierbij de rol van observant die participeert aan. Zij was wel zichtbaar in het overleg aanwezig, maar droeg zelf niet bij aan de discussie. De identiteit van de onderzoeker was bekend bij degenen die geobserveerd werden. De observaties werden door de onderzoeker genoteerd in een observatiemodel (zie bijlage 2).

3.4.2 Documentstudie

Bij een documentstudie wordt gebruikgemaakt van bestaand materiaal dat voor een ander doel dan bestuurskundig onderzoek is geproduceerd (Van Thiel, 2021). Deze bronnen zijn een accumulatie van deliberatieprocessen, meningen en afspraken die een boodschap bevatten (ibid.). In deze scriptie is gebruikgemaakt van primaire schriftelijke bronnen, die in de breedte van het cluster SO geproduceerd zijn en waarin dus uiteenlopende thema's aan de orde komen. Er is een balans gemaakt tussen documenten waarin de koers en werkwijze van het cluster of

een afdeling centraal staat (koersnota's), en documenten die inhoudelijk op een thema ingaan en hier een strategie voor uiteenzetten (beleidsstukken of visies).

Koersnota's die bestudeerd werden, zijn die van het cluster SO, de afdeling Gebiedsontwikkeling en de afdeling Duurzaamheid. Geselecteerde beleidsstukken en visies zijn *#NextCity*, de *Omgevingsvisie* en het bijbehorende *Rotterdams OmgevingsEffectRapport (ROER)* met addendum, de *Havenvisie* en het *Rotterdams Duurzaamheidskompas*. Ook worden een aantal beschouwingen door externen over de *Omgevingsvisie* bestudeerd. Deze typen documenten gaan in op specifieke strategieën of beleidsinterventies en leenden zich dus het best om de onderzoeksvariabelen te bestuderen. In totaal werden twaalf documenten geanalyseerd, wat neerkomt op een totaal van 487 pagina's (zie bijlage 3). De bronnen zijn bestudeerd middels een inhoudsanalyse, waarbij getracht is diepgaand naar de betekenis van de teksten te kijken (Babbie, 2016; Van Thiel, 2021).

3.4.3 Interviews

Interviews bieden specifiek de mogelijkheid tot verdieping en verduidelijking doordat tijdens het gesprek aanvullende vragen gesteld kunnen worden (Van Thiel, 2021). Zo kon tijdens de interviews ook worden besproken wat het bredere idee is dat ambtenaren dragen over de rol van de toekomst; wat de beweegredenen zijn om toekomstdenken toe te passen; en wat de uitdagingen zijn waar ambtenaren bij toekomstdenken tegenaan lopen.

De geselecteerde respondenten bestonden uit diverse ambtenaren binnen het cluster SO die zich bezighouden met uiteenlopende thema's, zoals gebiedsontwikkeling, toekomstbestendigheid van de stad en de energietransitie. Ook is gekozen voor een mix van ambtenaren vanuit de afdeling Duurzaamheid en andere afdelingen om eventuele verschillen in denk- en werkwijze tussen ambtenaren vanuit verschillende afdelingen te kunnen duiden. Specifiek is gekozen voor een selectie respondenten uit verschillende werkvlakken binnen het cluster SO, namelijk strategisch (lange termijn), operationeel (korte termijn) en tactisch (ertussenin). De typen functies die hierbij horen zijn opeenvolgend die van strateeg/expert, beleidsadviseur en directeur. De onderzoeker heeft de respondenten geselecteerd naar aanleiding van bijeenkomsten die zij heeft bijgewoond; hierbij is gelet op een mix in respondenten die een specifieke affiniteit met de toekomst uitdroegen en respondenten die het ver in de toekomst kijken juist moeilijk leken te vinden of hier helemaal niet over spraken. Daarnaast is overlegd met een sleutelpersoon binnen de organisatie, namelijk een ambtenaar die in haar functie als opgavemanager met een groot en divers aantal werknemers binnen het

cluster SO in aanmerking komt. Door haar positie had zij een goed beeld van de respondenten die geschikt en beschikbaar zouden zijn voor een interview.

De interviews zijn op semigestructureerde wijze uitgevoerd, waarbij een lijst vragen en hoofdonderwerpen werd voorgeformuleerd om richting te geven aan het gesprek (Van Thiel, 2021). Regelmatig is van de volgorde van de vragen afgeweken en op bepaalde antwoorden is doorgevraagd om het gesprek zo natuurlijk mogelijk te laten verlopen. De vragen zijn afgeleid uit de operationalisaties van de variabelen intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities*, maar zo geformuleerd dat gebruik van jargon vermeden werd. Ook waren de vragen open en konden deze dus niet met enkel ‘ja’ of ‘nee’ beantwoord worden. De interviewhandleiding met opgestelde interviewvragen is te vinden in bijlage 4. De interviews duurden één uur en vonden plaats via Teams of op locatie bij de Gemeente Rotterdam. In totaal zijn zeven interviews afgenomen (zie bijlage 5).

3.4.4 Spelsimulatie

In een spelsimulatie wordt “de werkelijkheid nagebootst in een door de onderzoekers gemanipuleerde omgeving. Op basis van (theoretische) kennis creëert de onderzoeker een situatie waarin de deelnemers (proefpersonen) bepaalde handelingen of opdrachten moeten uitvoeren” (Van Thiel, 2021, p. 86). Spelsimulaties worden met name toegepast in besluitvormingssituaties, om te onderzoeken hoe besluiten tot stand komen en welke overwegingen en stakeholders hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld (Van Thiel, 2021).

De spelsimulatie toegepast in deze scriptie betrof een proces van intergenerationeel bestuur volgens de definitie en operationalisatie van het concept (zie tabel 4). Het thema was de haven van Rotterdam en het overkoepelende doel het ontwikkelen van een aanzet tot een visie en bijpassende beleidsvoorstellen voor de Rotterdamse haven in 2050 (en verder) die de duurzaamheidstransities waar Rotterdam mee te maken krijgt, als ook mogelijke externe factoren, in ogenschouw neemt.⁶

Intergenerationeel bestuur	
Dimensies	Toepassing in spelsimulatie
1. Multi-stakeholder netwerken	Aan de spelsimulatie namen participanten deel van verschillende afdelingen binnen het cluster SO, waardoor perspectieven en belangen relatief uiteenliepen. De participanten werkten gezamenlijk aan een gedeelde visie voor de Rotterdamse haven in 2050 (en verder).
2. Toekomstige zeven generaties	In de spelsimulatie werd een tijdreis gemaakt van honderd jaar in de toekomst en werden dus de toekomstige zeven generaties bij het beleidsproces betrokken.
3. Multidisciplinaire benadering	In de spelsimulatie werden participanten geïnspireerd door afbeeldingen van een mogelijk toekomstig Rotterdam gemaakt door een ontwerp bureau.
4. Verbeeldingskracht	In de spelsimulatie werden participanten gestimuleerd hun verbeeldingskracht in te zetten, want de toekomst werd benaderd vanuit de mentale visualisatie van de deelnemers; niet vanuit bestaande data en voorspellingsmodellen.
5. Interactief spel	In de spelsimulatie werd ‘interactief spel’ specifiek ingevuld als rollenspel. Deze keuze kwam voort uit de <i>Future Design</i> methode, waarin ook een rollenspel centraal staat. Op deze indicator van intergenerationeel bestuur lag in de spelsimulatie de grootste nadruk.

Tabel 4. Toepassing van de operationalisatie van intergenerationeel bestuur op de spelsimulatie

De spelsimulatie is gebaseerd op de *Future Design* methode (zie hoofdstuk 2, sectie 2.2.3). De scriptieonderzoeker heeft het verloop van de spelsimulatie samengesteld op basis van voorgaand onderzoek en een gesprek met Saijo, oprichter van de Future Design beweging (Hara et al., 2019; 2021; T. Saijo, persoonlijke communicatie, 30 maart 2022).

Kader 3.1 Verloop spelsimulatie

In de spelsimulatie doorliepen de participanten drie sessies: *Present Design*, *Past Design* en *Future Design*. In de *Present Design* sessie bezagen de participanten vanuit het heden de toekomst en vormden zij dus de hedendaagse generatie. De opdracht was om een visie en bijpassende beleidsvoorstellen voor de Rotterdamse haven in 2050 vanuit het heden te ontwerpen. In de *Past Design* sessie werd vanuit het heden teruggeblikt op keuzen uit het verleden door te kijken naar de huidige afhankelijkheid van Russisch gas. Er werd overlegd op welke opgaven ambtenaren vanaf 1922 (honderd jaar terug in de tijd) meer hadden kunnen anticiperen om die afhankelijkheid te voorkomen. Deze sessie vormde een tussenstap, bedoeld om participanten te doen beseffen dat zij de toekomstige generatie zijn voor de mensen die in 1922 leefden, om vervolgens makkelijker de toekomstige generatie (in 2122) voor de mensen in 2022 te kunnen vormen.

Na de *Past Design* sessie werden de oorsprong, achterliggende gedachten en werking van de *Future Design* methode nader toegelicht. Vervolgens vond de *Future Design* sessie plaats, waarbij participanten de rol van toekomstige generatie aannamen en dus vanuit de toekomst het heden vormgaven. Ze ontvingen hiervoor specifieke instructies, namelijk om mentaal naar de haven van Rotterdam in 2122 af te reizen in ieders huidige gedaante en leeftijd en de belangen van deze generatie te verdedigen. Ook ontvingen de participanten een speciaal *keycord* met een kaartje waarop ‘2122’ geschreven stond zodat zij zich verder in de rol konden verplaatsen. De opdracht was vervolgens om een visie en bijpassende beleidsvoorstellen voor de Rotterdamse haven in 2050 te ontwerpen vanuit 2122 en ambtenaren in het verleden (2022) te adviseren hoe deze visie bereikt kan worden.

Tot slot vond een discussie plaats waarbij de participanten gevraagd werd vijf beleidsprioriteiten voor de Rotterdamse haven in 2050 (en verder) te formuleren. Hierbij mochten zij zelf kiezen of zij het perspectief van de huidige of toekomstige generatie aannamen. Voor een volledig overzicht van de opzet van de spelsimulatie, inclusief tijdsindeling, hulpvragen bij de sessies, gepresenteerde achtergrondinformatie en instructies om naar de toekomst te reizen, zie bijlage 6.

De participanten in de spelsimulatie bestonden uit ambtenaren van de Gemeente Rotterdam (beleidsadviseurs en projectmanagers) vanuit de afdelingen Economie en Duurzaamheid met expertise op mobiliteit, circulair, energietransitie, gebiedsontwikkeling en economische ontwikkeling (zie bijlage 6). Alle participanten hebben in hun functie een connectie met de haven van Rotterdam of de omliggende omgeving. De lijst met participanten is tot stand gekomen in overleg met de opgavemanager van de afdeling Duurzaamheid als ook beleidsadviseurs en managers die een sturende en trekkende functie hebben in de opgave havenontwikkeling.

De spelsimulatie vond fysiek plaats op 25 april 2022 en duurde drie uur. De sessies werden bestudeerd middels semigestructureerde observatie, waarbij gefocust werd op handelingen en uitspraken die een relatie hadden met intergenerationeel bestuur en met name *just sustainabilities*. Hierbij richtte de observatie zich vooral op de *Present* en *Future Design* sessies en de uiteindelijke discussie, om zo in de analyse een vergelijking te kunnen maken tussen deze sessies. Hierdoor kon de onderzoeker uiteindelijk beoordelen of de manier waarop *just sustainabilities* aan de orde kwam, verschilde tussen de sessie waarin de participanten de hedendaagse generatie vertegenwoordigen en de sessie waarin zij vanuit de toekomstige generatie redeneren, en hoe het rollenspel hier een rol in speelt.

De onderzoeker maakte tijdens de sessies globale aantekeningen in het observatiemodel (zie bijlage 2). Ook vond na afloop van de spelsimulatie een evaluatie middels een focusgroep plaats, waarbij de participanten in een open discussie gemodereerd door de onderzoeker konden reflecteren op hun ervaringen (Van Thiel, 2021). Deze evaluatie diende ter controle van de observaties opgedaan door de onderzoeker.

De onderzoeker was bij alle sessies aanwezig en nam hierbij de rol van participant die observeert aan. De identiteit van de onderzoeker was bekend bij degenen die geobserveerd werden. Daarnaast doorliep de onderzoeker het proces met de participanten aan de hand van een PowerPoint presentatie. De onderzoeker beantwoordde geen inhoudelijke vragen en mengde zich niet in de discussies om de betrouwbaarheid van de data te waarborgen. De inhoudelijke deliberaties werden op advies van Saijo gemodereerd door een van de participanten met een expertise in organisatieontwikkeling en methoden van brainstormen (T. Saijo, persoonlijke communicatie, 30 maart 2022).

3.4.5 Techniek van analyse

De verzamelde data was na het doorlopen van de vier methoden georganiseerd in observatiemodellen, fragmenten uit documenten, en transcripties van de opgenomen interviews, de spelsimulatie en de evaluatie. Al deze data is op dezelfde wijze geanalyseerd, namelijk door middel van latente en gesloten codering. Hierbij heeft alle tekst in de observatiemodellen, documenten en transcripties een code ontvangen op basis van de indicatoren in de operationalisatieschema's, waarbij expliciet ruimte was voor grondige bestudering (Babbie, 2016). De codering van alle data diende vervolgens om patronen tussen de gebruikte codes vast te stellen en op basis daarvan onderzoeksresultaten te formuleren. De focus lag niet alleen op letterlijk uitgesproken woorden of geschreven tekst, maar ook op de onderliggende, impliciete boodschap en nuances (Babbie, 2016). De codering vond plaats aan de hand van de codebomen opgenomen in bijlage 7. Zie ook tabel 3 aan het begin van sectie 3.4 voor een samenvatting van de toegepaste technieken van data-analyse.

HOOFDSTUK 4: RESULTATEN & ANALYSE

Dit hoofdstuk analyseert eerst hoe en in hoeverre *just sustainabilities* en intergenerationeel bestuur al een rol spelen in beleidsontwikkeling binnen het cluster SO. Vervolgens verstrekt een aparte toelichting van de spelsimulatie inzicht in de werking van een nieuwe methodiek van toekomstdenken. Tabel 5 geeft aan hoe naar de geanalyseerde data is verwezen.

Methodie	Databron	Aanduiding	Bijlage
Participatieve observatie	Bijeenkomsten	B1 tot en met B11	1
Documentstudie	Documenten	D1 tot en met D12	3
Interviews	Geïnterviewde ambtenaren (Respondenten)	R1 tot en met R7	5
Spelsimulatie	Deelnemende ambtenaren (Participanten)	P1 tot en met P10	6

Tabel 5. Aanduiding van geanalyseerde data

4.1 *Just sustainabilities* – hoe is dit al aanwezig?

4.1.1 Dimensie 1: welzijn en kwaliteit van leven

Over het algemeen zijn ambtelijke deliberaties en beleidsvoorstellen sterk gericht op het verbeteren van welzijn en kwaliteit van leven. Thema's als het creëren van een groene woon- en leefomgeving en verbeteren van de luchtkwaliteit, belang van klimaatadaptatie en woningbouw, balans tussen rust en reuring, bereikbaarheid van de stad en het voorkomen van geluidshinder komen vaak aan de orde (B2, B4, B5, B7, B8, B10, B11, D2 t/m D4, D6 t/m D8, D10, R1, R2, R4). De nadruk ligt hierbij op het verbeteren van welzijn en de kwaliteit van leven voor een zo groot mogelijke groep. Zo verwijst de *Omgevingsvisie* naar groei waarbij zoveel mogelijk Rotterdammers kunnen delen in de voordelen (D6).

Uit een klein deel van de data blijkt dat bij het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn meer gefocust wordt op maatschappelijke waarde dan op economische overwegingen. Zo verduidelijkt een wekelijkse vergadering van de afdeling Duurzaamheid dat het team Duurzame Gebiedsontwikkeling zich specifiek focust op de inpassing van duurzame of groene maatregelen in gebiedsontwikkelingen, ook al wordt hierdoor het kostenplaatje groter (B2). Daarnaast benadrukt een ambtenaar het belang van maatschappelijke waardecreatie: “Waarvoor doen we het daadwerkelijk. Wij zijn heel erg financieel gedreven, lijkt het vaak. Maar de kunst zit hem er volgens mij in om dingen maatschappelijk te kwantificeren.” (R2).

In een groot deel van de data is een economische belang (toename van koopkracht, consumptie, werkgelegenheid en concurrentiepositie) echter prominent aanwezig (B6, B7, B10, D1 t/m D12, R1). Er wordt gesproken over ‘goede groei’, wat verwijst naar groei die bijdraagt aan het welzijn van de inwoners, een duurzame samenleving én economische vooruitgang (B7, D6); en over verduurzaming als economische kans (B10, D3, D4, D10, D12).

4.1.2 Dimensie 2: huidige en toekomstige generaties

Ambtelijke deliberaties en beleidsvoorstellen zijn redelijk gericht op het voldoen aan de behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties. Dit is het meest expliciet in de koersnota van de afdeling Duurzaamheid, waarin duurzame ontwikkeling wordt gedefinieerd met de Brundtland-definitie (D3).

In het verbeteren van welzijn en kwaliteit van leven ligt de focus op een verbetering voor het nu als ook de toekomst. Zo wordt bijvoorbeeld nagedacht over veranderende ruimte- en mobiliteitsbehoeften en digitale infrastructuur en hoe hierop ingespeeld kan worden (B2, B7, D2, D3, R2, R4, R5, R7). Ook wordt veel aandacht besteed aan het belang van de energietransitie, wat bijdraagt aan het verbeteren van de luchtkwaliteit en waarborgen van de beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen (B5, B8, D2, D3, D4, D6, D10, R1, R4). Door een focus op klimaatadaptatie, staat ook het reduceren van kwetsbaarheid voor huidige en toekomstige risico's centraal (B4, D6, D10, R1).

In sommige gevallen worden expliciet toekomstige generaties of bewoners benoemd (B7, B8, D3, D4, D6, R1, R2, R5, R6, R7). Bijvoorbeeld in het *Rotterdams Duurzaamheidskompas*: “We willen naar een duurzame, schone stad waarin toekomstige generaties ook prettig kunnen wonen, met werkgelegenheid in een industrie die draait op duurzame energie en hergebruik.” (D4, p. 5). Tijdens een werksessie over de gebiedsontwikkeling van Rotterdam-Oost wordt opgemerkt: “Je maakt een nieuw gebied dat

er nog niet is en de bewoners zijn er nog niet; die moeten misschien nog geboren worden. Er is soms een sterk *not in my backyard*-effect, maar we doen het ook voor mensen die nog helemaal niet in Rotterdam wonen.” (B7).

Echter is meestal weinig oog voor toekomstige generaties (B1, B5, B6, D1, D5, D6, D8, D9, D12). Zo blijkt uit de koersnota van de afdeling Gebiedsontwikkeling (D5) en een overleg tussen de Management Teams (MTs) van de afdelingen Duurzaamheid en Mobiliteit (B6) dat (beperkt) beschikbare budgetten, haalbaarheid van een project en de vraag of een product afzetbaar is in de markt een belangrijke rol spelen bij het maken van beslissingen, waarbij dus vooral een focus ligt op het nu. Uit een wekelijkse vergadering van de afdeling Duurzaamheid blijkt inderdaad dat het team Duurzame Gebiedsontwikkeling ertegenaan loopt dat geregeld duurzame ambities uit projecten verdwijnen, omdat ze te duur zijn (B2). Een ambtenaar geeft daarnaast aan:

“Het [de politiek] lijkt echt op het niveau te gaan zitten van wat bewoners bezighoudt en wat ze morgen wensen. Binnen de scope van de bewoner is men echt niet bezig met [...] wat we voor de volgende generatie elke keer neerleggen. Als het puntje bij paaltje komt is het toch echt wel van 'ik wil het nu'. We zijn verslaafd, denk ik wel eens; we zijn een consumerende maatschappij. Er is nog helemaal geen duurzaamheidsbesef van wat creëren we nou voor de toekomst.” (R2).

Ook kan uit de databronnen geconcludeerd worden dat een streven om te voldoen aan behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties vaak op visie-niveau wel aanwezig is, maar dat maatregelen hiertoe niet altijd concreet en uitvoerbaar worden gemaakt (B2, B11, D1, D3, D4, D6, R2, R4). In de beleidsvisie *#NextCity* wordt kritisch opgemerkt dat er meer gedaan kan worden om in de behoeften van toekomstige generaties te voorzien:

“[Nieuwe] ontwikkelingen bieden kansen om structureel ruimtelijk beleid te verbinden met programma's die de stad klaarmaken voor de toekomst. #NextCity is ontstaan vanuit de verwondering waarom dat niet vanzelf gebeurt. Het Stedelijk Verkeersplan krijgt een andere blik als we rekening houden met de zelfrijdende auto. En de visie op de bouw van scholen verandert als we niet alleen over de bakstenen nadenken, maar ook over nieuwe vormen van digitaal onderwijs.” (D2, p. 11).

4.1.3 Dimensie 3: rechtvaardigheid

Over het algemeen wordt gestreefd beleidsprocessen op een eerlijke en transparante manier te laten verlopen; zo staat burgerparticipatie regelmatig centraal. Verschillende databronnen benoemen de intentie om uiteindelijke beslissingen samen met Rotterdammers te nemen, of beleidsplannen samen met bewoners te ontwikkelen (B1, B9, D4, D6, D7, D10). In enkele gevallen wordt dit al concreet gedaan (B7, B8, B9, D2, D5, D6, R2). In het licht van transparantie en geloofwaardigheid benadrukt de gemeente bovendien dat zij zelf het goede voorbeeld van een duurzame leefwijze moet geven, om bewoners mee te krijgen in de duurzaamheidstransities (B10, D3, D4, D7).

Ook worden minderheden in verschillende databronnen expliciet erkend en worden initiatieven gepresenteerd voor sociale inclusie en representatie van deze groepen. Dit wordt gedaan door toegankelijke voorlichting te verschaffen, energiearmoede te bestrijden, en kansengelijkheid in bijvoorbeeld onderwijs en op de woningmarkt te vergroten (B8, D3, D4, D6, D10, R5). Een ambtenaar beschrijft:

“Wat ik soms ingewikkeld vind, is dat het gaat om een selecte groep in Rotterdam [die duurzaamheidsinitiatieven opzet]. Dat zijn vaak wat hoger opgeleide mensen met een goed inkomen. Je moet voorkomen dat duurzaamheid alleen van hen is of alleen voor hen betaalbaar is. Dus je moet ook echt kijken naar een hele grote groep die gewoon andere zorgen aan het hoofd heeft en wat je daarvoor kan doen.” (R5).

In enkele gevallen komt ook naar voren dat zowel voordelige als nadelige uitkomsten van een initiatief op evenredige wijze gespreid moeten worden (B5, D4, D10). Zo stelt een van de koersnota's van de afdeling Duurzaamheid:

“Uitgangspunt is dat iedereen kan meedoen met de energietransitie. We gaan voor een eerlijke lastenverdeling, o.a. door in de gebiedsaanpakken de eigen bijdrage voor de overstap naar stadsverwarming voor mensen met een inkomen lager dan 130% van het minimumloon kwijt te schelden.” (D10, p. 29).

Anderzijds wordt kritisch gesteld dat burgerparticipatie in de praktijk soms te weinig plaatsvindt (B6, B9, D1, D6), zoals in een overleg tussen de MTs van de afdelingen Duurzaamheid en Mobiliteit:

“Waar het volgens mij schuurt is als de Rotterdammer in beeld komt en we iets van hen verwachten, bijvoorbeeld; zij moeten meer gaan fietsen. Hoe gaan we nu met die mens om in mobiliteit? [...] We zijn niet met die Rotterdammer in gesprek.” (B6).

Ook lukt het niet altijd om zowel nadelige als voordelige uitkomsten van een initiatief evenredig te spreiden. In het *Rotterdams OmgevingsEffectRapport (ROER)* komt naar voren: “Er is geen aandacht besteed aan de indirecte effecten die elders kunnen optreden, bijvoorbeeld als gevolg van de bijdrage van Rotterdam aan het terugdringen van de uitstoot van CO₂ en van het gebruik van primaire grondstoffen.” (D8, p. 20).

4.1.4 Dimensie 4: ecosysteem-grenzen

Referenties naar leven binnen de grenzen van ecosystemen zijn in ambtelijke deliberaties en beleidsvoorstellen niet sterk aanwezig. Uit enkele databronnen blijkt een focus op het voorkomen van uitbuiting, ofwel excessief gebruik, van natuurlijke hulpbronnen. Dit komt tot uiting in voorstellen over lokale productie en het stimuleren van zonne- en windenergie en deelmobiliteit om de ontginning van (fossiele) brandstoffen te verlagen (B2, B6, D2, D3, D4, D6).

Uit sommige databronnen blijkt daadwerkelijk een focus op het beschermen en behouden van natuurlijke hulpbronnen, waarbij ontginning tot een absoluut minimum moet worden beperkt. Dit komt met name tot uiting in overwegingen rond biodiversiteit en circulariteit, bijvoorbeeld het hergebruik van regenwater voor het bewateren van tuinen, het terugdringen van het gebruik van primaire grondstoffen en het hergebruik van bouwmaterialen (B10, D2, D3, D4, D6, D10, R4). Ook bij de gemeente zelf wordt gewerkt aan een circulaire werkwijze, blijkt uit een overleg over maatschappelijk verantwoord inkopen: “Bij deze aanbesteding van catering voor 15.000 ambtenaren zijn afspraken gemaakt over zo efficiënt mogelijk (her)gebruik van grondstoffen en schoner transport.” (B10).

In de praktijk worden de grenzen van ecosystemen echter niet altijd bewaakt. Soms komt dit doordat bepaalde duurzaamheidsambities met elkaar in conflict zijn. Zo zijn voor het maken van zonnepanelen voor de energietransitie veel metalen nodig, waardoor circulariteit niet altijd gewaarborgd kan worden (D4). Ook speelt de nadruk op het realiseren van economische groei een rol (D1, D5, D8, D9, D12). Zo worden in de *Havenvisie* cruiseschepen, die het water vervuilen en daarmee de biodiversiteit aantasten, als wenselijk beschouwd, omdat deze de haven met stad en regio verbinden en dus goed zijn voor de economie (D12).

4.1.5 Synthese

Uit de analyse blijkt dat alle aspecten van *just sustainabilities* tot op beperkte hoogte voorkomen in beleidsontwikkeling binnen het cluster SO. Het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn voor zowel huidige als toekomstige generaties krijgt veel aandacht. Echter richt de uiteindelijke prioritering zich vaak op het nu, omdat beperkte budgetten en haalbaarheid van een project de duurzaamheidsambities in de weg zitten. Regelmatig staan economische overwegingen centraal, zoals het vergroten van koopkracht en consumptie, waarmee met name aan de behoeften van huidige bewoners wordt voldaan. Een streven naar rechtvaardigheid is aanwezig, bijvoorbeeld in het betrekken van Rotterdammers bij besluitvorming, het ontwikkelen van inclusieve producten en diensten en het spreiden van lasten. Echter blijkt ook dat dit streven in de praktijk niet altijd succesvol tot uiting komt. Tot slot is het een uitdaging om binnen de grenzen van ecosystemen te blijven - grondstoffen niet uit te putten, maar te behouden - en tegelijkertijd aan vraag en aanbod van de consument te voldoen en dus economische groei te realiseren.

4.2 Intergenerationeel bestuur – hoe is dit al aanwezig?

4.2.1 Dimensie 1: multi-stakeholder netwerken

Binnen het cluster SO worden complexe opgaven zoals de energietransitie, digitalisering en klimaatadaptatie vaak aangepakt in multi-stakeholder netwerken. Hierbij werken ambtenaren van verschillende afdelingen met elkaar samen en zijn vaak ook externe private partijen en bewoners betrokken (B1, B3, B6 t/m B9, D3 t/m D7, D9, D10, D12). Het *Rotterdams Duurzaamheidskompas* geeft een specifiek voorbeeld:

“Met het Rotterdams Klimaataakkoord hebben we een vliegende start genomen door bewoners, bedrijven, woningcorporaties en overheden in een netwerk te verbinden en afspraken te maken over hoe we samen kansen verzilveren, werkzaamheden slim koppelen en schaalvoordelen benutten.” (D4, p. 13).

De betrokken partijen hebben meestal uiteenlopende belangen en in besluitvormingsprocessen wordt gestreefd deze bij elkaar te brengen in een gedeelde probleemaanpak (B3, B8, D4, D5, D6, D10). In enkele gevallen wordt expliciet naar een probleemaanpak gezocht vanuit een gedeeld toekomstbeeld (B7, B10, D9, D12). In een werksessie over de gebiedsontwikkeling

van Rotterdam-Oost creëren experts en strategen vanuit verschillende afdelingen binnen het cluster SO een gedeeld toekomstbeeld voor het gebied in samenwerking met een extern bureau dat het strategiedocument opstelt (B7).

Vaak ontbreekt echter het werken aan een gedeeld toekomstbeeld (B3, D1, D2, R3, R4). Zo geeft het toetsingsadvies van de Commissie voor de MilieuEffectRapportage (Commissie MER) over de *Omgevingsvisie* expliciet aan dat hoofdkeuzen en ambities in de *Omgevingsvisie* en het *ROER* niet altijd op elkaar aansluiten (D1). Als het een wordt uitgevoerd, komt het ander in de knel. In een brainstormsessie van de werkgroep Rotterdam 2100 wordt daaraan de volgende conclusie verbonden: “In de *Omgevingsvisie* is geen gedeeld beeld van de toekomst. Sluiten de kleine stapjes wel op elkaar aan? De vijf hoofdstukken geven eigenlijk allemaal een ander beeld van 2100. Hoe ziet het eruit als je ze linkt, en past het dan?” (B3).

Het gebrek aan het werken aan een gedeeld toekomstbeeld is mogelijk te verklaren door de sectorale inrichting van de gemeente en de nadruk op projectmatig werken (D2, D6, R2, R6). Een ambtenaar benadrukt dat bij het cluster SO gestreefd wordt om interdisciplinair te werken, maar dat tegelijkertijd iedere afdeling eigen drives, visies en targets behoudt, wat het werken aan een gedeeld toekomstbeeld met alle stakeholders bemoeilijkt (R2). Volgens een andere respondent vinden ambtenaren het moeilijk tot een gezamenlijk toekomstbeeld te komen, omdat ze niet gewend zijn te werken in netwerken:

“Wat we zien is dat we die klassieke silo's best wel doen zoals we dat altijd deden. Programma's, projecten, daar heb je ze al. En die nieuwe dingen, dat is veel meer met externe partijen. Met coalities, klimaattafels, allianties. Dan zijn we meer een partner, dus dat is meer een netwerk iets. [...] Vinden we heel ingewikkeld. [...] En daardoor krijg je allerlei dingen, die worden gewoon doorgetoet naar de werkvloer, want 'daar weten ze het het beste'. Dan krijg je dus allerlei botsende strategische belangen op operationeel niveau in die projecten.” (R6).

4.2.2 Dimensies 2 en 4: toekomstige zeven generaties en verbeeldingskracht

Het betrekken van de toekomstige zeven generaties en het inzetten van verbeelding in beleidsvormingsprocessen is tot op zekere hoogte terug te vinden binnen het cluster SO. Deze sectie analyseert de dimensies gezamenlijk, om de onderlinge samenhang uit te kunnen lichten.

Het expliciet betrekken van de toekomstige zeven generaties bij beleidsontwikkeling komt binnen het cluster SO niet voor. Binnen het cluster is tot op zekere hoogte wel sprake van

toekomstdenken, maar hierbij gaat het om een middellange termijn van ongeveer tien jaar (tot 2030), en een lange termijn van ongeveer dertig tot veertig jaar (tot 2050) waarvoor sec doelstellingen worden benoemd (B4, B5, D1, D3 t/m D10, D12, R1, R4, R5, R7). De stem van toekomstige generaties wordt niet daadwerkelijk betrokken bij het proces. Een illustratie hiervan staat in het *Rotterdams Duurzaamheidskompas*: “In 2022 is de jaarlijkse Rotterdamse uitstoot van CO2 omgebogen naar een dalende trend. In 2030 is de Rotterdamse uitstoot van CO2 49% lager ten opzichte van 1990. In 2050 is Rotterdam klimaatneutraal.” (D4, p. 19).

Het zeer beperkt nadenken over de verre toekomst kan door verschillende belemmeringen verklaard worden. Ten eerste ontbreken binnen het cluster SO de skills om toekomstdenken systematisch toe te passen, waardoor het alleen ad-hoc of al brainstormend tot uiting komt (R1, R3, R4, R6). Zo geeft een ambtenaar aan: “Ja het langetermijndenken moet sowieso gewoon een werkje worden wat erbij hoort, niet een soort van hobby van deze of gene.” (R6). Ten tweede komt naar voren dat ambtenaren het een uitdaging vinden onzekerheden over de toekomst een plek te geven in beleid (D1, D2, D6, D8, D9, D11, D12, R1, R4, R5, R6). Hierdoor is een reactieve werkwijze ontstaan die langetermijndenken nog verder belemmert. Er wordt vaak ingespeeld op een crisis in plaats van proactief geanticipeerd op onvoorziene gebeurtenissen. Een ambtenaar geeft een voorbeeld:

“Wat dat betreft geeft Oekraïne ook weer een mooi voorbeeld dat in één keer op tafel is gekomen: onze afhankelijkheid van Russische olie en gas. Terwijl we daar eigenlijk al jaren over hadden kunnen nadenken. Rusland is toch niet zo'n stabiel land? Wat als daar wat gebeurt? Moeten we daar niet op voorbereid zijn? Nou, je weet het antwoord. We zijn hier niet goed op voorbereid.” (R5).

Ten derde is projectmatig werken overheersend binnen het cluster SO, waarbij de nadruk ligt op werken binnen vaste kaders, tijd en budget (B1, B2, D2, D5, R1, R2, R4, R5, R6). Een ambtenaar geeft aan dat een traditie van vooruit kijken slechts heel beperkt bij de gemeente Rotterdam aanwezig is, doordat projectmatig werken de norm is (R6). In visievorming wordt de lange termijn nog wel meegenomen, maar als een visie binnen een project tot uitvoering wordt gebracht, verdwijnt de toekomst uit het oog.

Tot slot zorgt ook het werken in een politiek-bestuurlijke context dat soms bij ambtenaren, die minder afhankelijk zijn van vierjarige termijnen dan politici, de waan van de dag gaat overheersen (B1, B6, B11, R2, R4, R5). In een overleg tussen de MTs van de afdelingen Duurzaamheid en Mobiliteit valt op dat politiek een leidende rol lijkt te spelen in

de overwegingen die ambtenaren maken (B6). Het hangt volgens het merendeel van de aanwezigen af van wethouders welke maatregelen worden doorgevoerd en op welk tempo. Een ambtenaar benoemt het risico van wethouders die op de korte termijn gericht zijn:

“Maar dat [het betrekken van extra duurzaamheidsambities] lukt nog niet altijd, omdat zo'n bouwproject vaak op de korte termijn gericht is. Van ja we moeten zoveel woningen bouwen in Rotterdam. De wethouder wil, even plat gezegd, lekker shinen met een fotootje bij een bouwproject waar hij iets aan het hameren is of iets in de grond stopt. Er zit best wel politieke druk op dat er heel veel woningen gebouwd worden. En het gevaar daarvan is dat we dan korte termijn gaan denken, van we hebben zoveel woningen, check, we gaan verder naar het volgende project.” (R4).

Hier staat tegenover dat binnen het cluster SO ook ambtenaren bestaan die de verre toekomst wel degelijk proberen mee te nemen in hun overwegingen (B3, B7, R2, R3, R4, R6, R7). Zo geeft een ambtenaar aan dat zij vanuit het team Resilience bezig is een ‘shocks and stresses-analyse’ op te zetten, waarbij dreigingen die systemen in Rotterdam de komende honderd jaar mogelijk kunnen ontregelen in kaart worden gebracht (R3). Tijdens een werksessie over de gebiedsontwikkeling van Rotterdam-Oost blijkt dat sommige ambtenaren graag toekomstige generaties bij het beleidsproces willen betrekken:

“We moeten expliciet maken dat er niet één ‘us’ is, maar meerdere ‘ussen’. Niet één iemand, één soort bewoner, heeft volledige input. De bestaande stad is voor mensen die er nu zijn, maar we kijken ook echt verder. Dit moeten we naar de bestaande bewoners ook eerlijk op tafel leggen, want we moeten soms keuzen maken die niet alleen voor huidige bewoners gelden.” (B7).

Dat sommige ambtenaren de verre toekomst in overweging nemen in beleidsprocessen, kan als volgt verklaard worden: een bepaalde studieachtergrond die gerelateerd is aan de lange termijn en/of verbeelding, zoals planologie of architectuur (R2, R6); aanwezigheid van verbeeldingskracht en visueel denken (R2, R4, R6); en/of aanwezigheid van een sterk besef van de invloed van het verleden op het heden (R4, R7). Zo geeft een ambtenaar aan dat toekomstdenken bij haar voortkomt uit een besef dat het verleden nog steeds veel invloed heeft op het nu, en dat wij dus ook invloed hebben op de toekomst:

“Mijn grootvader was een van de eerste gastarbeiders in Limburg die nog in de mijnen heeft gewerkt [...]. Toen die mijnen gesloten werden, omdat we gingen overstappen op gas, is heel Zuid-Limburg eigenlijk een beetje in verval geraakt. Heel veel werkloosheid, heel veel alcoholmisbruik door mannen en weet ik wat allemaal. En je ziet tot nu nog steeds de effecten daarvan in Limburg. [...] Ik denk dat het ook een beetje vanuit daar komt, dat het verleden van toen nog steeds invloed heeft op het hier en nu. En ik denk ook andersom geredeneerd dat het hier en nu ook van invloed is op de toekomst.” (R4).

In een aantal gevallen komt naar voren hoe de inzet van verbeeldingskracht tot uiting komt in beleidsontwikkeling (D4, D12, R1, R4). Dit leidt dan tot een visionaire schets van een toekomstbeeld, zoals in het *Rotterdams Duurzaamheidskompas*: “Ten opzichte van nu zal er in 2050 veel veranderd zijn. De 740.000 Rotterdammers die dan in de stad wonen, gebruiken geen aardgas meer, maar verwarmen hun huizen en tapwater anders en koken elektrisch.” (D4, p. 31). Meestal gaat het denken over de toekomst echter niet (voornamelijk) uit van verbeeldingskracht, maar van trends, data en voorspellingen, die worden ingezet voor *forecasting*, *backcasting* of scenario-planning (B4, B5, D6, D8, D9, D10, R1, R3, R5, R7). Hierbij wordt niet vanuit de toekomst of toekomstige generaties een beeld gevormd, maar wordt vanuit het heden de toekomst gezien.

Uit verschillende data blijkt dat er belang wordt gehecht aan het stimuleren van (systematisch) langetermijndenken en komen suggesties naar voren over hoe dit mogelijk gedaan kan worden (B3, D2, D11, R2, R3, R5, R6, R7). Zo wordt in de beleidsvisie *#NextCity* aangegeven dat een nieuwe manier van werken binnen de ambtelijke organisatie noodzakelijk is om hedendaagse transitievraagstukken aan te kunnen pakken:

“Decennialang konden we vertrouwen op allerlei prognoses, kentallen en modellen. Het extrapoleren van behoeftes uit het verleden was voldoende om in te schatten wat we in de toekomst nodig hadden. De achteruitkijkspiegel blijkt echter steeds minder goed toepasbaar voor de uitdagingen die nu op ons af komen.” (D2, p. 14).

Twee ambtenaren geven aan dat het perspectief van kinderen en jongeren meer in overweging zou moeten worden genomen om echt een nieuwe inrichting van maatschappij en economie te realiseren (R2, R5). In een brainstormsessie van de werkgroep Rotterdam 2100 en door een ambtenaar wordt ook specifiek gesuggereerd dat volgende generaties, wellicht zelfs tot 2100,

betrokken zouden moeten worden bij beleidsvorming (B3, R6). De betreffende ambtenaar geeft specifiek aan dat toekomstige generaties als gesprekspartner betrokken zouden kunnen worden:

“Ik heb zo'n lijn getekend met allemaal van die stationnetjes waar allerlei kwesties besloten moeten worden. Daar zou je ook een stationnetje ‘toekomstige generaties’ aan kunnen plakken. Hoe kijken die ernaar? Misschien krijg je dan wel heel andere feedback op een plan.” (R6).

4.2.3 Dimensies 3 en 5: multidisciplinaire benadering en interactief spel

De dimensies ‘multidisciplinaire benadering’ en ‘interactief spel’ zijn in deze sectie geclusterd, omdat ze beide weinig tot helemaal niet aanwezig zijn binnen het cluster SO.

Slechts in een aantal gevallen is bij beleidsontwikkeling een multidisciplinaire benadering toegepast (D2, R3). In de beleidsvisie *#NextCity* wordt benoemd dat meer beleidsinterventies tot stand zouden moeten komen middels pilots, verkenningen, labs en experimenten, zoals bij het Water Sensitive programma (D2). Onder dit programma is bijvoorbeeld bij Filmtheater Kino een regentuin met infiltratiekratten gerealiseerd die de groene gevel van het gebouw kunnen bevochtigen. Bij dit soort projecten wordt samengewerkt met uiteenlopende stakeholders vanuit verschillende achtergronden, zoals ontwerpers en culturele makers. Waar een multidisciplinaire benadering aanwezig was, werd deze echter niet specifiek toegepast om een connectie met de toekomst of toekomstige generaties te maken.

In een aantal gevallen komt naar voren dat een multidisciplinaire benadering in beleidsprocessen wel degelijk wenselijk zou zijn (B3, R4, R5, R7). In een brainstormsessie van de werkgroep Rotterdam 2100 wordt bevraagd: “Laten we ons wel voldoende tegendenken door mensen die wat anders naar de wereld kijken, bijvoorbeeld kunstenaars en filosofen?” (B3). En gesteld wordt: “Je hebt iemand nodig die los van de politieke druk (en het nu) kan tegendenken.” (B3). Verschillende ambtenaren geven aan dat visualisaties, bijvoorbeeld ontwerptekeningen, films, of foto’s, gemeentelijke werknemers zou kunnen inspireren langere termijnbeelden te vormen (R4, R5, R7).

Een verwijzing naar een interactief spel, specifiek om in de huid van een toekomstige generatie te kruipen, komt slechts in twee gevallen voor. Een respondent benoemt *Serious Gaming* als hulpmiddel voor ambtenaren om zich in de toekomst te kunnen inleven (R4). Een andere ambtenaar vertelt over haar ervaring met een interactief rollenspel bij het festival Springtij:

“Daar was een soort [gespreks]tafel en dat ging geloof ik over circulair, of natuur in de toekomst. Aan die tafel moest iedereen een rol spelen, dus je had iemand die speelde de rol van de bedrijven nu, iemand speelde de rol van de mensen nu, iemand speelde de rol van de natuur, en iemand speelde de rol van de toekomstige generatie. [...] En dan moest iedereen vanuit zijn of haar rol zeggen wat hij of zij belangrijk vond in de discussie. Maar ik moet zeggen, ik vond het ook wel... Je merkte wel dat mensen moeite hebben om dat echt los te zien van hun eigen standpunten.” (R5)

Dit rollenspel was echter geen onderdeel van een beleidsvormingsproces bij de gemeente Rotterdam. De ambtenaar twijfelde aan het praktisch nut van de opdracht en vroeg zich af of de inzichten bij uiteindelijke besluitvorming een grote rol zouden spelen, maar vond het wel een goede denkoefening (R5).

4.2.4 Synthese

Uit bovenstaande analyse blijkt dat intergenerationeel bestuur zoals gedefinieerd in het theoretisch kader niet aanwezig is bij het cluster SO. Als losstaand element komt het werken in multi-stakeholder netwerken prominent uit de data naar voren, maar in deze netwerken wordt weinig gezamenlijk gewerkt aan een gedeeld toekomstbeeld. Daarnaast wordt binnen het cluster wel aan toekomstdenken gedaan, maar dit gaat vaak niet verder dan 2030 of 2050. Dit zijn jaartallen met targets opgelegd op Europees of mondiaal niveau; het blijkt moeilijk deze specifieke ijkpunten los te laten en een vergezicht te creëren. Bij beleidsontwikkeling worden niet specifiek de toekomstige zeven generaties betrokken. De dimensies verbeeldingskracht en met name een multidisciplinaire benadering en interactief spel komen sporadisch aan de orde in beleidsprocessen.

Het gebrek aan langetermijndenken (op een termijn van honderd of tweehonderd jaar) wordt verklaard door verschillende belemmeringen, namelijk de sectorale inrichting van de gemeente; de nadruk op projectmatig werken; de politiek-bestuurlijke context; het ontbreken van methodieken of skills voor toekomstdenken; en het niet weten hoe om te gaan met onzekerheden. Hoewel sommige ambtenaren op individueel initiatief wel een verre toekomstblik toepassen en in het algemeen zeker belang gehecht wordt aan toekomstdenken, vindt langetermijndenken binnen het cluster SO door de belemmeringen niet op systematische en structurele wijze plaats.

4.3 Spelsimulatie – wat is er nog meer mogelijk?

Deze sectie analyseert de spelsimulatie, waarbij door ambtenaren van de Gemeente Rotterdam een proces van intergenerationeel bestuur op basis van een rollenspel is doorlopen (zie hoofdstuk 3, sectie 3.4.4). Hieronder zijn de *Present* en *Future Design* sessie, uiteindelijke discussie en groepsevaluatie in aparte secties uiteengezet (4.3.1 t/m 4.3.4), om zo te analyseren hoe en in hoeverre *just sustainabilities* in de verschillende sessies aan de orde kwamen. Tot slot wordt ingegaan op de praktijkbevindingen van intergenerationeel bestuur op basis van een rollenspel (sectie 4.3.5).

4.3.1 *Present Design*

In de *Present Design* sessie komen verschillende aspecten van *just sustainabilities* in de discussie en uiteindelijke beleidsvoorstellen aan de orde, met name het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn. De participanten willen bijvoorbeeld toe naar een klimaatadaptieve inrichting, dus minder asfalt en meer groen; een ‘brainpark’ met ruimte voor innovaties, broedplaatsen en onderwijs; en gebruik van schone energie, zoals zonne- en windenergie en geothermie.

In mindere mate komen ook het voldoen aan behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties en het leven binnen de grenzen van ecosystemen aan de orde. De beleidsvoorstellen houden rekening met het clusteren van overlastgevende industrie op één oppervlak, waardoor wonen dichtbij of zelfs in de haven makkelijker zal worden. Ook wordt benadrukt dat het belangrijk is om zuinig om te gaan met de ruimte. Met betrekking tot het leven binnen ecosysteem-grenzen willen participanten met name toe naar circulaire en data gedreven processen in de haven waarin bovendien meer lokale productie centraal staat. Verwijzingen naar procedurele rechtvaardigheid tot slot, komen in deze sessie niet naar voren.

Wat opvalt is dat het deliberatieproces sterk wordt beïnvloed door bestaande trends en opgelegde targets. Zo zijn er al diverse mogelijkheden voor groenvoorzieningen en zonnepanelen op daken en bovendien heeft de Europese Unie (EU) het doel gesteld om in 2050 klimaatneutraal te zijn. Hierdoor hebben de beleidsvoorstellen vooral een focus op klimaatadaptatie en de energietransitie. Zo wordt voorgesteld om groene daken en zonnepanelen te verplichten, wegbreidingen te stoppen en eisen te stellen aan (nieuwe) bedrijven en industrie rond ruimtegebruik, geluidsnormen en duurzame opwek.

Als iets wettelijk of financieel onhaalbaar lijkt, leggen participanten zich daar tot op zekere hoogte bij neer. Zo wordt het als onvermijdelijk gezien dat in de haven meer bovengrondse pijpen, leidingen en opslagtanks moeten komen om in waterstof en elektriciteit te voorzien, omdat enkel ondergrondse verbindingen mogelijk financieel niet haalbaar zijn (P6). Een andere participant verklaart:

“Wat mobiliteit betreft denk ik dat walstroom aan de kade wel haalbaar is voor 2050, voor alle schepen die komen, en dat veel schepen duurzame brandstoffen kunnen gebruiken, maar nog niet allemaal. De internationale ambities zijn eigenlijk gewoon te laag om helemaal nul-emissie te varen tegen die tijd. Jammer, maar dat is op dit moment wel een beetje de stand van zaken.” (P2).

De consequentie is dat de voorgestelde visie vrij reactief is. De voorstellen richten zich op wat mogelijk is binnen de huidige invloedssfeer van de gemeente en niet op het creëren van meer spelingsruimte. Hierdoor blijft vergaande integratie van *just sustainabilities* enigzins beperkt en is het met name onzeker of het leven binnen grenzen van ecosystemen echt bewaakt wordt en of toekomstige generaties niet met grote lasten worden opgezadeld. Ambitie spreekt wel uit voorstellen over het opzetten van een actieve lobby vanuit de gemeente naar de EU en het Rijk om meer financiering en betere wetgeving te krijgen, zoals het opheffen van Europese regels tegen zero-emissie binnenvaart.

4.3.2 Future Design

In de *Future Design* sessie komt *just sustainabilities* sterk in de discussie en de uiteindelijke beleidsvoorstellen naar voren. Het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn speelt een grote rol, waarbij de participanten de Rotterdamse haven in 2122 zien als een plek waar de zware industrie geheel gescheiden is van de stad, wellicht zelfs op een eiland. In de haven heeft alle asfalt plaatsgemaakt voor natuur, is er volledig schone scheepvaart en is er geen geur- en geluidsoverlast. De haven wordt holistisch benaderd, waarbij het belang van een gezonde leefomgeving zwaarder telt dan het economisch belang van een sterke verbinding tussen de stad en haven. Een van de participanten benadrukt deze focus op maatschappelijke waarde het duidelijkst:

“We kwamen er ook achter dat de hele marktwerking ten einde was, want dat paste toch niet meer. Dus we hebben de inkomensverschillen en de economische groei vervangen door ‘zijns-ontplooiing’. [...] Dit gaat over het maximale uit het zijn halen in plaats van uit groei voor de toekomst. Dus het gaat om het hier en nu optimaliseren in plaats van altijd maar meer willen.” (P7).

Het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn richt zich sterk op zowel huidige als toekomstige generaties. Er wordt uitgebreid nagedacht over het veiligstellen van de leefomgeving en beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen voor zowel huidige als toekomstige generaties, wat met name tot uiting komt in het aanpakken van de zeespiegelstijging. Genoemd wordt dat adaptief met de stijging van de zeespiegel is omgegaan:

“Ja onze hele samenleving, de hele randstad, is deels drijvend vormgegeven, omdat we moeten kunnen anticiperen op die zeespiegelstijging. We weten nog niet eens zeker of die al geëindigd is. Want het duurt heel lang voordat de zeespiegel stijgt. Dus daar werden we pas mee geconfronteerd in 2050 en de periode daarna. En door dat adaptief in te richten zijn we in ieder geval veerkrachtiger in de toekomst.” (P8).

Daarnaast wordt benadrukt dat het belangrijk is om diversiteit in energieopwek te creëren, dus niet alleen via zon en wind, maar ook middels bijvoorbeeld algen, getijdenenergie, kernfusie en zoutwaterreactoren. Zo zegt een participant: “Ik had voor energie dat voor elk belangrijk proces er meerdere energiebronnen zijn. Dus dat je minder die afhankelijkheid hebt van wat nou als de zon ineens uitvalt, dat we dan geen energie meer hebben.” (P3). Tot slot wordt ruimte optimaal benut voor duurzame doeleinden, zoals verticale landbouw.

In deze sessie komen ook verwijzingen naar rechtvaardigheid naar voren. Er wordt nagedacht over hoe Rotterdammers met de haven interacteren. Een participant geeft specifiek aan dat Rotterdammers graag naar de haven gaan: “De stad is trots op de haven. De Rotterdammer is trots op de haven. Het is mooi werk. Een mooie plek ook om naartoe te gaan voor toerisme en water. Het is niet alleen maar de vieze schoorsteen, het is veel meer onderdeel van de stad.” (P5). Tot slot wordt het leven binnen grenzen van ecosystemen sterk benadrukt. Niet alleen individuele processen zijn circulair, maar de haven als geheel wordt beschreven als een duurzame fabriek waarin energie-, afval- en productstromen lokaal worden benut; een plek waar alles 100% circulair, repareerbaar en goed te recyclen is.

Bij de formulering van de visie wordt in deze sessie voornamelijk gedacht vanuit het ideale vergezicht van de Rotterdamse haven in 2122 dat de deelnemers voor zich zien. In de discussie komt een besef tot stand dat de gemeente vaak een reactieve houding aanneemt:

“We reageren nu vaak laat. Klimaatadaptatie staat nog in de kinderschoenen. Sowieso weten we al vijftig jaar dat er een probleem is met CO2, we beginnen nu pas een beetje te reageren. Sorry, we begonnen pas honderd jaar geleden eindelijk een beetje, terwijl we het 150 jaar geleden al wisten. Dus we zijn wel een beetje door een hoop ellende gegaan.” (P2).

Dit uit zich in vooruitstrevende beleidsvoorstellen waarbij bestaande verwachtingen, mogelijkheden en kaders worden losgelaten. Ten eerste wordt veel meer beleid geformuleerd dat de haven niet vanuit economisch oogpunt benadert. Zo wordt aangegeven dat een landelijke brainstorm gestart zou moeten worden over de betekenis van collectief mens-zijn, om een alternatief te zoeken voor het economische wereldbeeld. Een van de participanten vult aan: “Volgens mij moeten we beginnen met dat er snel een concreet alternatief komt voor het BBP en banen. Oftewel een andere visie op economie, dus ook een andere havenvisie, die is nu helemaal op economie gericht.” (P5).

Daarnaast worden in het beleid toekomstige generaties duidelijk in overweging genomen. Zo staan anticiperen op de zeespiegelstijging, clusteren van wonen en industrie en adaptief bouwen centraal. Een participant stelt voor: “Denk na over waar je bouwt, of het nu woningen zijn of industrie. En stel jezelf de vraag: is die plek ook over 100 jaar nog geschikt? Zo niet, gaan we daar toch bouwen, maar bouwen we dan bijvoorbeeld flexibel of met een levensduur van 20 jaar?” (P3). Tot slot is circulair een urgent thema waar veel beleidsvoorstellen voor geformuleerd worden, bijvoorbeeld dat nieuwbouw 100% circulair en *biobased* moet zijn en strenge eisen aan alle gebruiksvoorwerpen en kleding gesteld moeten worden qua reparerbaarheid en grondstoffengebruik.

4.3.3 Discussie

In de discussie die plaatsvond aan het einde van de spelsimulatie is overeenkomst gevonden over vijf beleidsprioriteiten die nu ingevoerd moeten worden om de visie voor de Rotterdamse haven in 2050 en verder te kunnen realiseren (zie tabel 6).

Prioriteit	Voorstellen
Overkoepelend	
	Breder perspectief dan alleen economisch meenemen bij alle visies en maatregelen (middels de SDGs).
	Rol die gemeente heeft als overheid in het sturen op duurzaamheidsambities duidelijk definiëren.
1. Grondstofgebruik en circulariteit	
	Gehele productieketen van bedrijven grondstoffenneutraal.
	Milieuzone: producten mogen alleen Rotterdam in als ze repareerbaar zijn of een beperkte voetafdruk hebben.
	Grondstoffenbank: alles wat in de gemeente gesloopt wordt, moet naar de grondstoffenbank, waar vervolgens weer uit geput kan worden voor nieuwbouw.
2. Energietransitie	
	Gemeente bepaalt vergaand wat wel en niet mag, bijvoorbeeld door toewijzen locaties en verstrekken van subsidies.
3. Mobiliteit	
	Meer inzet (lobby) op nul-emissie scheepvaart in plaats van alleen voor wegverkeer.
	Investeren in het stimuleren van andere vormen van mobiliteit dan wegvervoer en daarom geen wegen meer aanleggen.
4. Interne werkwijze gemeente	
	Beter kunnen wisselen tussen sectorale en gebiedsgerichte aanpak, bijvoorbeeld bij een lokale interventie voor klimaatadaptatie kijken hoe deze in het bredere toekomstplaatje van een gebied past.

5. Adaptief bouwen	
	Inspelen op stijgende zeespiegel.
	Bond van verzekeraars activeren om na te denken hoe zij Nederland willen verzekeren met een stijgend klimaat.
	Groener inrichten van de omgeving.

Tabel 6. Geselecteerde beleidsprioriteiten in de discussie tijdens de spelsimulatie

Uit de einddiscussie blijkt dat de groep tot verschillende realisaties is gekomen. Zo is het beseft ontstaan dat naast de energietransitie verschillende andere duurzaamheidsthema's meer aandacht zouden moeten krijgen. De stijging van de zeespiegel is bijvoorbeeld een belangrijk thema geworden waarbij de participanten benadrukken dat hier vooral niet optimistisch over gedacht moet worden. Ook is er meer nadruk komen te liggen op het thema circulair:

“Wat ik interessant vind, is dat we heel erg uitkomen op die grondstoffenschaarste, die circulaire economie. Die vinden we eigenlijk in elk aspect heel belangrijk, terwijl op dit moment de circulaire economie binnen onze duurzaamheidsthema's eigenlijk echt nog een beetje... Die loopt echt nog achter. Dus ik voel heel erg de urgentie van hoe krijgen we dat nu concreet, want we moeten er dus echt iets mee.” (P3).

Dit heeft geleid tot bovenstaande beleidsprioriteiten, waarin alle aspecten van *just sustainabilities* terug te vinden zijn. De energietransitie, mobiliteit en adaptief bouwen gaan over het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn voor zowel huidige als toekomstige generaties. Rechtvaardigheid komt terug in het voorstel over de interne werkwijze van de gemeente. Door een grotere focus op een gebiedsgerichte aanpak wordt gekeken wat het beste maatregelenpakket voor een gebied als geheel is, wat sociale inclusie en het rechtvaardig toewijzen van natuurlijke hulpbronnen en diensten kan bevorderen. Als de gemeente bovendien een meer sturende rol pakt, kunnen nadelige gevolgen van klimaatverandering meer gespreid worden. De focus op grondstofgebruik en circulair tot slot verwijst naar leven binnen de grenzen van ecosystemen.

Bovendien zijn twee overkoepelende doelen geformuleerd die bij alle visies en maatregelen een rol moeten spelen, wat erop duidt dat *just sustainabilities* als integraal geheel

aanwezig is. Dit gaat met name om het belang van breder kijken dan alleen vanuit economisch oogpunt:

“[Boven huidig beleid] hangt voor mijn gevoel dat hele economische perspectief dat nog zo overheersend is, namelijk dat alles winstgevend moet zijn en dat het altijd groeit. Want dat zorgt er ook voor dat je dus niet die langetermijnkeuze kan maken van nou we leggen inderdaad een stop op, alles moet repareerbaar zijn.” (P8).

4.3.4 Groepsevaluatie

In de groepsevaluatie werd het beeld dat de onderzoeker had opgedaan tijdens de spelsimulatie bevestigd. Participanten benoemden dat ze in de einddiscussie niet zozeer tot een heel nieuw standpunt zijn gekomen, maar dat wel onrust is ontstaan over het feit dat bepaalde onderwerpen veel meer aandacht behoeven. Volgens de participanten zijn circulair en de zeespiegelstijging de belangrijkste thema's die in de sessie hoger op de beleidsagenda zijn gekomen. Over de zeespiegelstijging wordt gezegd:

“Maar het meest opvallende punt bij mij vond ik wel dat we ineens de hele stijgende zeespiegel voor het eerst hebben benoemd. We weten allemaal ergens dat het komt. We maken er allemaal geen beleid op. Volgens mij is er niemand mee bezig, ja behalve dan een stukje Weerwoord, het waterplein, om te zorgen dat we echt klaar staan voor een zeespiegelstijging van een paar meter. En dat heeft deze sessie er echt wel aan toegevoegd. Er is volgens mij een heel nieuw onderwerp hoger op de agenda gekomen als we dit serieus zouden doen.” (P7).

Participanten geven aan dat het expliciet benoemen en doorspreken van deze opgave heeft geholpen om tot nieuwe beleidsinzichten te komen, zoals het prioriteren van adaptief bouwen en het stimuleren van andere vormen van mobiliteit. Over circulariteit zegt een participant: “Dus ik vond het ook heel mooi dat we zonder dat er iets afgesproken was er allemaal op uitkwamen dat we dus circulariteit wel heel belangrijk vonden. Terwijl... ja dat is nu in principe nog een beetje een ondergeschoven kindje qua harde regels.” (P3).

4.3.5 Reflectie op intergenerationeel bestuur met rollenspel

In de spelsimulatie blijkt dat het in de huid kruipen van de toekomstige generaties niet alle participanten gemakkelijk aangaat. Sommige participanten (met name P2 en P7) gaan makkelijk in het proces mee en illustreren vanuit hun verbeelding direct hoe zij de Rotterdamse haven in 2122 voor zich zien. Anderen vinden het meer een uitdaging om de bekende kaders en trends los te laten. Zo merkt een participant op: “Op de vorige slide stond ‘overkoepelend doel 2050’, en dan tussen haakjes ‘en verder’. [...] Voor de energietransitie is 2050 enorm bepalend. [...] Hoe ga je dan verder kijken terwijl 2050 zo enorm zwaarwegend is?” (P1). Specifiek de grote tijdsperiode van honderd jaar is een uitdaging voor sommige deelnemers. Deze participanten vinden het lastig zich in het nieuwe nu (2122) te verplaatsen, wat te merken is aan het feit dat zij in de *Future Design* sessie in de toekomstige tijd blijven praten (‘de haven zal zijn...’ in plaats van ‘de haven is nu...’).

Wel valt op dat de participanten die meteen hun verbeeldingskracht toepassen de andere deelnemers inspireren om ook creatiever te denken. Daarnaast blijkt ook in de discussie dat de participanten enthousiast geworden zijn over het langetermijndenken en de realisaties die dit oplevert. Zo geeft een participant aan ze best wat minder optimistisch mag zijn bij het nadenken over de toekomst, omdat het anders echt de verkeerde kant op gaat (P2). Een andere participant komt tot de conclusie dat we vaak beleidsvoorstellen vanuit het huidige denken maken, terwijl voor de ambities eigenlijk een systeemverandering nodig is (P7). De huidige voorstellen schieten dus tekort en er moet wellicht ambitieuzer beleid gemaakt worden.

In de groepsevaluatie worden deze observaties bevestigd. De participanten geven aan dat ze door dagelijkse bezigheden vaak tot kortetermijndenken geneigd zijn en dat het doorlopen van het proces hielp om verder vooruit te denken: “Het heeft mij wel doen realiseren dat we ontzettend gefocust zijn op 2030 en soms op 2050. Ik vond het ook wel heel verfrissend om gedwongen te worden om nog een heel stuk verder vooruit te kijken.” (P2). Verbeeldingskracht speelt een belangrijke rol om buiten vaste ijkpunten te denken. Een participant verwoordt dit als volgt:

“Dan ga je eigenlijk veel meer het beleidsdenken en het denken vanuit de huidige situatie en de huidige randvoorwaarden loslaten. [...] Dit was een beetje het WK vrijdenken, want er is ook veel meer mogelijk. Je wordt juist uitgedaagd om even buiten de kaders te denken.” (P3).

De participanten geven aan dat de stap tussen de *Present* en *Future Design* sessie (*Past Design*) hielp om de stap naar honderd jaar in de toekomst te maken, omdat het de les meegeeft dat keuzen in het verleden nog lang een grote impact kunnen hebben. Zo zagen participanten door de *Past Design* sessie het belang in van een diversiteit aan energiebronnen en het minimaliseren van afhankelijkheid van externe partijen.

Op een aantal punten zou volgens de participanten het proces van intergenerationeel bestuur aangescherpt kunnen worden. Wat het werken in multi-stakeholder netwerken betreft, waren alle deelnemers vanuit zichzelf en hun functie behoorlijk gericht op duurzaamheid en daardoor vrij eensgezind. Hierdoor kwamen in de einddiscussie ook niet expliciet standpunten van de huidige en toekomstige generatie tegenover elkaar te staan, omdat deze al dicht bij elkaar lagen. De participanten adviseren volgende sessies te doen met een meer diverse groep stakeholders die zich meer bezighouden met de korte termijn, zoals wethouders, teamleiders of bewoners, om deze mee te nemen in duurzaamheidsambities. Daarnaast geeft een andere participant de suggestie om de tijdspanne van honderd jaar wat in te korten:

“De vraag over honderd jaar vinden mensen wel leuk vanuit hobby opzicht, denk ik. Ja, het geeft goeie ideeën, maar het is ‘nice to have’. Het is wel heel ver weg en de wereld is echt onvoorspelbaar. Maar als je deze oefening zou doen voor hoe de wereld in 2050 eruit ziet, dat is pas over dertig, of ál over dertig jaar. Dan gaan de ideeën al uit elkaar lopen. Maar stel je voor dat je er nou eens tien jaar bij plakt, 2060. Dat is voorbij elke tijdshorizon waar we mee leven, dus dan is de wereld af. Toch? Al tien jaar. Hoe ziet in 2060 dan de wereld eruit? Dat is veel behapbaarder, maar dat is wel de wereld die we nu echt aan het plannen zijn.” (P7).

Tot slot werd aangegeven dat de sessie iets te kort was voor alle elementen die aan bod kwamen. Dit bevorderde de diepgang van het gesprek niet, waardoor met name niet genoeg tijd was om samen tot een gedeeld toekomstbeeld te komen alvorens hier beleid voor te maken. Hierdoor werden vooral losse toekomstbeelden benoemd, gebaseerd op de eigen belevingswereld. Geadviseerd werd om de sessie op te splitsen in twee sessies van ongeveer twee uur en meer tijd te nemen voor het creëren van een gezamenlijk toekomstbeeld.

4.3.6 Synthese

Hoewel het rollenspel een uitdaging was, heeft het wel degelijk een rol gespeeld in de ontwikkeling die het integreren van *just sustainabilities* in de beleidsvoorstellen heeft doorgemaakt. Uit een vergelijking van de *Present* en *Future Design* sessies komt naar voren dat in de laatste sessie veel minder geredeneerd is vanuit economische overwegingen. Bij het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn staat een holistische benadering en sociaal-maatschappelijke waarde meer centraal. Hierdoor wordt ook meer gekeken naar de haven in de context van Rotterdam, Nederland en de wereld of maatschappij. Het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn richt zich in de laatste sessie meer op het voorzien in behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties. In de laatste sessie is tot slot meer aandacht voor rechtvaardigheid, en wordt veel uitgebreider gesproken over leven binnen grenzen van ecosystemen. Dit leidt tot een einddiscussie waarin een balans wordt gezocht tussen wat mogelijk is binnen bestaande wettelijke en financiële kaders en ambities die buiten deze kaders rijken. De thema's circulair en zeespiegelstijging zijn door het doorlopen van de sessies nu hoger op de agenda gekomen. Daarnaast is expliciet besproken waar de gemeente meer invloed op zou kunnen uitoefenen, zoals een lobby voor nul-emissie scheepvaart.

HOOFDSTUK 5: CONCLUSIE & DISCUSSIE

Dit hoofdstuk presenteert de antwoorden op de deelvragen van dit onderzoek die gezamenlijk een antwoord op de hoofdvraag vormen. Vervolgens worden de conclusies praktisch doorvertaald naar aanbevelingen voor het cluster SO van de gemeente Rotterdam. Afsluitend wordt gereflecteerd op de beperkingen van dit onderzoek om tot slot suggesties voor vervolgonderzoek te formuleren.

5.1 Conclusies

5.1.1 Deelvraag 1

Hoe en in welke mate speelt just sustainabilities een rol in gemeentelijke deliberatieprocessen en beleidsvoorstellen?

Uit de empirische studie binnen het cluster SO van de Gemeente Rotterdam blijkt dat alle aspecten van *just sustainabilities* slechts gedeeltelijk voorkomen in ambtelijke deliberaties en beleidsvoorstellen, waardoor ze niet altijd met elkaar in balans zijn of op elkaar aansluiten. Het idee van *just sustainabilities* wordt dus niet daadwerkelijk als uitgangspunt genomen van beleidsinitiatieven, omdat volgens de definitie sprake moet zijn van een integrale benadering van de vier aspecten (Agyeman, 2013; Broto & Westman, 2017). Om een holistische benadering van *just sustainabilities* te bereiken, zouden met name visies rond het voldoen aan de behoeften van huidige en toekomstige generaties, rechtvaardigheid en het leven binnen grenzen van ecosystemen concreter kunnen worden gemaakt en zou gezorgd moeten worden dat de betreffende ambities elkaar niet in de weg zitten.

5.1.2 Deelvraag 2

Hoe en in hoeverre passen gemeentelijke ambtenaren intergenerationeel bestuur toe?

Uit de analyse van de data uit het cluster SO blijkt verder dat intergenerationeel bestuur zoals gedefinieerd in het theoretisch kader niet aanwezig is bij het cluster. Verschillende aspecten van intergenerationeel bestuur komen binnen het cluster naar voren, met name het werken in multi-stakeholder netwerken. Echter om tot een proces van intergenerationeel bestuur te

komen, moeten in ieder geval ook de toekomstige zeven generaties bij beleidsontwikkeling betrokken worden en daarnaast verbeeldingskracht en/of een multidisciplinaire benadering en/of een interactief spel aanwezig zijn. Deze combinatie van dimensies is niet aangetroffen.

Het ontbreken van een systematische en structurele toepassing van intergenerationeel bestuur duidt op een gebrek aan een breed verspreid *futures literacy* binnen het cluster, ofwel een collectieve waardering voor vooruitkijken en kennis over hoe toekomstdenken kan worden toegepast. Dit heeft tot gevolg dat vaak reactief in plaats van proactief beleid wordt gemaakt en daarnaast een gat ontstaat tussen visie en uitvoering.

Om toekomstdenken te stimuleren, komen uit de data verschillende suggesties naar voren. Het activeren van verbeeldingskracht kan helpen om niet alleen aanwezige trends te stimuleren of voorkomen, maar een trendbreuk te realiseren door vanuit de toekomst en toekomstige generaties te bedenken wat het ideaalplaatje is. Een multidisciplinaire benadering van het beleidsproces kan de verbeeldingskracht prikkelen. Een interactief spel, specifiek het in de huid kruipen van toekomstige generaties, zou als denkoefening kunnen dienen om op een andere manier naar beleidsplannen te kijken en los te komen van het hier en nu. Tot slot gaven verschillende ambtenaren aan dat een sterk besef van de invloed van het verleden op het heden stimuleert tot toekomstdenken. Terugkijken, ofwel het inleven in vorige generaties en hun keuzen, is dus belangrijk om vooruit te kunnen kijken en je in te kunnen leven in toekomstige generaties. Juist het ontwikkelen van intergenerationeel bestuur zou daarom een bijdrage kunnen leveren aan het vergroten van *futures literacy* binnen het cluster.

5.1.3 Deelvraag 3

Wat kan de rol zijn van een interactief rollenspel in het vormgeven van intergenerationeel bestuur?

Uit de spelsimulatie is gebleken dat intergenerationeel bestuur op basis van een rollenspel bijdroeg aan de ontwikkeling van *just sustainabilities* in het beleidsproces. In de *Present Design* sessie formuleerden de participanten een visie vanuit bestaande trends en targets, waardoor de beleidsvoorstellen vaak reactief waren. De *Past Design* sessie was cruciaal om de impact van grote keuzen uit het verre verleden op het heden te begrijpen. Dit hielp om vervolgens de impact van huidig beleid op de toekomst te kunnen doorgronden. In de *Future Design* sessie werd ten gevolge proactiever en ambitieuzer beleid geformuleerd.

Het aannemen van de rol van toekomstige generatie in 2122 leverde verschillende uitdagingen op, zoals het loslaten van bekende kaders en trends en de onvoorspelbaarheid van de toekomst. Toch werden deze uitdagingen door de meeste participanten overwonnen, ook omdat een aantal zeer geïnspireerde deelnemers de andere aanwezigen meetrok in het creatieve denkproces. Uiteindelijk kwamen door het rollenspel te doorlopen verbeeldingskracht en een ideaalbeeld vanuit de toekomstige bewoner in de discussie centraal te staan. In het beleidsproces kwam een besef tot stand dat nu echt grote stappen gezet moeten worden om de behoeften van toekomstige generaties op rechtvaardige wijze te kunnen waarborgen.

5.1.4 Hoofdvraag

Op welke wijze kan intergenerationeel bestuur een rol spelen bij het integreren van just sustainabilities in gemeentelijke beleidsontwikkeling?

Uit het conceptueel model in het theoretisch kader (zie hoofdstuk 2, sectie 2.3) sprak de verwachting dat intergenerationeel bestuur een rol kan vervullen bij het integreren van *just sustainabilities* in gemeentelijk beleid. Ook werd verwacht dat het proces van intergenerationeel bestuur kan bijdragen aan het ontwikkelen van *futures literacy*, wat vervolgens het vaker toepassen van intergenerationeel bestuur stimuleert.

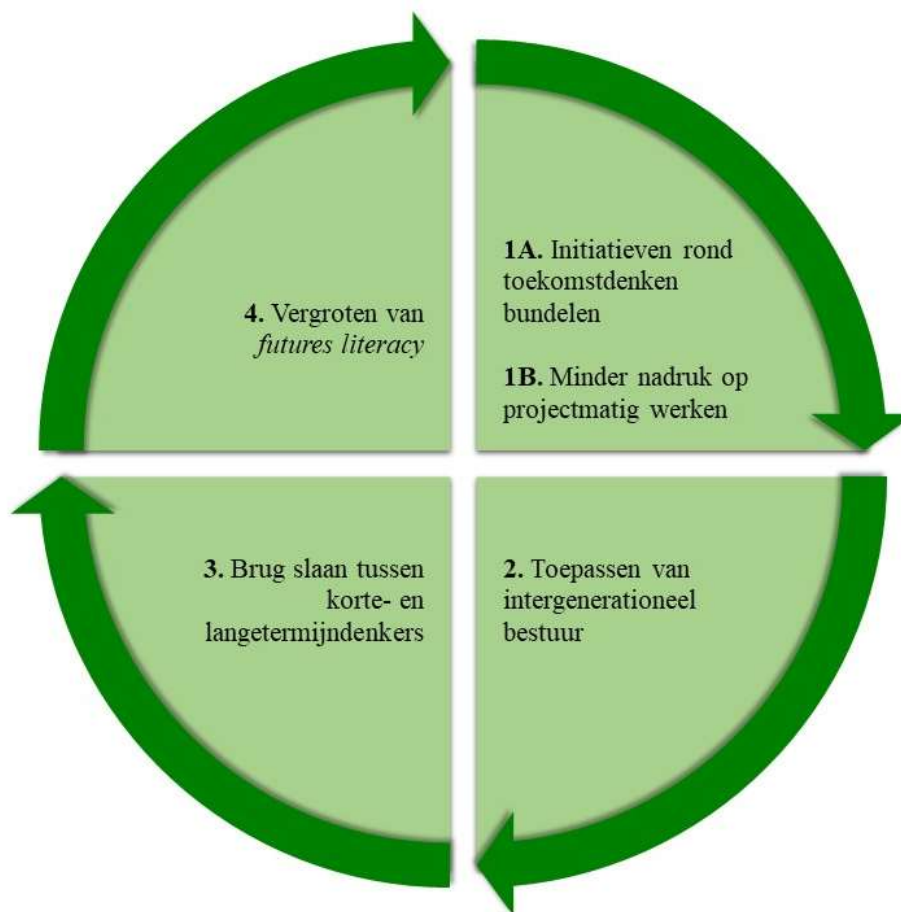
Het empirisch onderzoek heeft het model onderbouwd. De conclusie van deze scriptie is dan ook dat het toepassen van intergenerationeel bestuur helpt om *just sustainabilities* op holistische wijze te integreren in beleidsvorming. Hierbij dragen het stimuleren van verbeeldingskracht, een multidisciplinaire benadering en met name het inzetten van een interactief spel bij aan het inleven in toekomstige generaties. Dit zorgt ervoor dat beleidskeuzen worden gemaakt die voldoen aan behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties, en die maatschappelijke waarde en het behouden van natuurlijke hulpbronnen centraal stellen. Dit duidt op aanwezigheid van *just sustainabilities*, omdat maatschappelijke, economische en ecologische aspecten op gelijke voet in overweging worden genomen.

Uit de data blijkt bovendien dat intergenerationeel bestuur bij ambtenaren een groter gevoel van waardering en noodzaak voor langetermijndenken losmaakt. Daarnaast ontstaat een gevoel van urgentie om proactiever handelen in het nu te bevorderen. Intergenerationeel bestuur draagt dus bij aan de ontwikkeling van *futures literacy*, wat vervolgens motiveert om intergenerationeel bestuur vaker toe te passen, met name in netwerken waar kortetermijndenken sterk overheerst.

In het toepassen van intergenerationeel bestuur is het belangrijk dat de multi-stakeholder netwerken echt heterogeen zijn en dat genoeg tijd wordt besteed aan het vaststellen van een gedeeld toekomstbeeld. Verbeeldingskracht is belangrijk om buiten bestaande kaders visies en beleid te kunnen formuleren, maar juist het interactieve rollenspel is cruciaal om niet alleen toekomstbeelden te visualiseren, maar deze gezamenlijk verder vorm te geven. Het terugkijken naar het verleden dat in het rollenspel wordt toegepast, is expliciet van belang om de urgentie van ver vooruitkijken aan te wakkeren. Tot slot blijkt uit de data dat het betrekken van specifiek de toekomstige zeven generaties wellicht niet noodzakelijk is om het denken in vergezichten te realiseren. In plaats van specifiek zeven generaties kan bij iedere toepassing van intergenerationeel bestuur dus opnieuw een keuze worden gemaakt in de hoeveelheid te betrekken toekomstige generaties. Wel is hierbij belangrijk dat het ook om nog ongeboren generaties gaat, om juist een connectie met een nog ongrijpbare toekomst te faciliteren.

5.2 Aanbevelingen

Op basis van voorgaande conclusies worden aan het cluster SO van de Gemeente Rotterdam een vijftal aanbevelingen gedaan (zie figuur 5). In de aanbevelingen worden expliciet een aantal belemmeringen van langetermijndenken geadresseerd, namelijk de sectorale inrichting van de gemeente; de nadruk op projectmatig werken; het ontbreken van methodieken of skills voor toekomstdenken; en de politiek-bestuurlijke context. De aanbevelingen gaan uit van een opbouw waarbij om te beginnen de eerste twee belemmeringen worden aangepakt. Hiermee wordt de weg vrijgemaakt voor een systematische toepassing van intergenerationeel bestuur, waarmee een methodiek voor toekomstdenken wordt geboden. Intergenerationeel bestuur kan vervolgens worden ingezet om korte- en langetermijndenkers te verbinden, waarbij ook het werken in een politiek-bestuurlijke context wordt behandeld. Uiteindelijk leiden de stappen tot het vergroten van *futures literacy* binnen het cluster SO. Zo ontstaat een cyclus, waarbij een groeiend *futures literacy* vervolgens weer de bereidheid tot sectoroverstijgende samenwerking op het gebied van toekomstdenken, het procesmatig werken, het toepassen van intergenerationeel bestuur en het verkleinen van de kloof tussen korte- en langetermijndenkers kan bevorderen.

Figuur 5. Cyclus van aanbevelingen voor het cluster SO

1A. Initiatieven rond toekomstdenken bundelen

Uit dit onderzoek komt naar voren dat binnen het cluster SO verschillende individuele ambtenaren zijn die wel degelijk aan toekomstdenken doen. Daarnaast staat langetermijndenken centraal bij initiatieven als *#NextCity* en het Rotterdams Weerwoord en afdelingen als Duurzaamheid en Resilience. Mede door de sectorale inrichting van de gemeente zijn deze initiatieven echter zeer verspreid. Als bovengenoemde afdelingen en individuen samenwerken om intergenerationeel bestuur aan te moedigen, kan het uitgroeien tot een systematische en structurele werkwijze in plaats van een oefening die ad-hoc wordt toegepast. Daar Resilience expliciet aan de toekomstbestendigheid en veerkracht van de stad werkt, zou deze afdeling als trekker van het toekomstdenken kunnen fungeren. Een andere mogelijkheid is om een ombudsman voor de toekomst aan te stellen voor de gemeente Rotterdam, naar het voorbeeld van de Future Generations Commissioner in Wales, die als ambassadeur het toekomstdenken binnen de organisatie bewaakt en bevordert.

1B. Minder nadruk op projectmatig werken

Een belemmering voor toekomstdenken die in dit onderzoek naar voren kwam, is dat projectmatig werken overheerst binnen het cluster SO, ofwel het werken binnen vaste kaders, tijd en budget. Er is met name een kloof tussen visievorming, waarbij de lange termijn nog wel wordt meegenomen, en uitvoering binnen een project, waarbij de toekomst uit het oog verdwijnt. De aanbeveling is om meer procesmatig te werken, waarbij de route om bij een resultaat te komen is uitgewerkt, maar het resultaat dat daaruit komt nog onbekend is. De route is een manier om het gat tussen strategisch (visie) en operationeel (uitvoering) niveau te vullen, waarbij de lange termijn dus meer een rol blijft spelen. Hierbij speelt het werken in multi-stakeholder netwerken vanuit verschillende afdelingen en mogelijk ook clusters een belangrijke rol, omdat sectoroverstijgende expertise nodig is om gezamenlijk tot een nog onbekend resultaat te komen. Op de route zou bijvoorbeeld een station met toekomstige generaties aan de orde kunnen komen, waardoor intergenerationeel bestuur dus toepasbaar wordt in het proces.

2. Toepassen van intergenerationeel bestuur

Vervolgens wordt aanbevolen om intergenerationeel bestuur te integreren in de werkwijze van ambtenaren. Uit dit onderzoek is gebleken dat denken vanuit verbeelding als ook een interactief spel stimuleren tot verplaatsing in de verre toekomst en om de behoeften van toekomstige generaties meer in overweging te nemen. Een multidisciplinaire benadering door bijvoorbeeld de blik van een kunstenaar of filosoof te betrekken, kan hierbij een ondersteunende rol vervullen. Intergenerationeel bestuur creëert bovendien een bewustzijn over de grote impact die beslissingen in het nu op de toekomst kunnen hebben, door terug te kijken op keuzen uit het verleden. Het biedt ambtenaren dus een concrete methode om kortetermijndenken te temperen en langetermijndenken te prikkelen. Het stimuleert om maatschappelijke, economische en ecologische aspecten van complexe problemen op holistische wijze in overweging te nemen en deze daardoor aan te pakken op een integrale, toekomstbestendige manier. Bovendien biedt het een manier om de Brundtland-definitie van duurzame ontwikkeling naar de praktijk te vertalen.

3. Brug slaan tussen korte- en langetermijndenkers

Om een breed verspreid *futures literacy* binnen het cluster SO te bereiken, is het belangrijk om ‘kortetermijndenkers’ mee te nemen in het proces van toekomstdenken. Bij opgaven binnen het cluster zijn vaak uiteenlopende stakeholders betrokken; hierbij zijn bijvoorbeeld

teamleiders en projectmanagers meer gefocust op de dagelijkse gang van zaken en dus op de korte termijn. De aanbeveling is om intergenerationeel bestuur toe te passen om deze betrokkenen het belang van toekomstdenken te doen inzien. Specifiek voor de afdeling Duurzaamheid kan intergenerationeel bestuur toegepast worden om diverse stakeholders mee te krijgen in de duurzaamheidsambities.

Daarnaast kan intergenerational bestuur gebruikt worden om het bestuurlijke deel van de gemeentelijke organisatie mee te nemen in langetermijndenken. Hoewel de ambtelijke organisatie dienend en ondersteunend is aan de bestuurlijke organisatie, heeft de ambtelijke organisatie wel de taak om de lange termijn te bewaken en bestuurders te stimuleren verder te kijken dan hun vierjarige termijn. Ambtenaren kunnen bestuurders uitdagen om langetermijndenken meer te verankeren in de manier waarop ze besturen middels het proces van intergenerationeel bestuur. Zo kan het rollenspel uitgetest in de spelsimulatie doorlopen worden met wethouders als bestuurlijke beslissingen over hun beleidsterrein genomen moeten worden; of met de Gemeenteraad om aan het begin van hun termijn de koers voor de komende vier jaar te bepalen aan de hand van een honderdjarige vooruitblik.

4. Vergroten van futures literacy

De laatste aanbeveling betreft het vergroten van *futures literacy* binnen het cluster SO, waar bovenstaande stappen uiteindelijk toe zullen leiden. Deze geletterdheid is voor het cluster essentieel om de multidisciplinaire systeemvraagstukken die bij de ontwikkeling van de stad een rol spelen op een integrale en toekomstbestendige manier aan te pakken. Een verhoogd *futures literacy* kan ertoe bijdragen dat binnen het cluster ambities beter op elkaar gaan aansluiten door beleid te maken vanuit een gedeeld toekomstbeeld. Daarnaast helpt het te anticiperen op mogelijke autonome ontwikkelingen in plaats van te reageren als een crisis zich aandient. Op deze manier worden onzekerheden over de toekomst niet genegeerd, maar wordt getracht onvoorziene gebeurtenissen eerder te signaleren en hierop in te spelen.

5.3 Reflectie & discussie

Met het beantwoorden van de hoofdvraag heeft deze scriptie bijgedragen aan het vormgeven van de wetenschappelijke term intergenerationeel bestuur. Deze term is breder getrokken dan enkel interactie tussen huidige generaties (Zurba et al., 2020), waardoor specifiek inzicht is verkregen in de manier waarop huidige en ongeboren generaties met elkaar kunnen

interacteren. Op deze wijze biedt intergenerationeel bestuur bovendien inzicht in toekomstdenken in relatie tot bestuurlijke processen. Daarnaast is het concept geduid in de context van een lokale overheid. Dit is een toevoeging aan bestaande literatuur, die zich vooral richt op generalistische manieren van toekomstdenken en niet specifiek op een (lokale) bestuurlijke context (Candy & Dunagan, 2017; Pelzer & Versteeg, 2019; Krznaric, 2020). Tot slot heeft deze scriptie een bijdrage geleverd om het belang van een streven naar *just sustainabilities* onder de aandacht te brengen, en is met intergenerationeel bestuur een manier geboden waarop dit uitgangspunt geïntegreerd kan worden in beleidsontwikkeling.

Om de twee variabelen in deze scriptie te kunnen duiden, is gebruik gemaakt van theorieën uit vier omvangrijke onderzoeksvelden. De onderzoeker heeft een keuze moeten maken in de te behandelen theorieën en concepten, met name bij het vormgeven van het begrip intergenerationeel bestuur. Zij heeft de selectie op zo gegrond mogelijke wijze getracht te maken, op basis van de meest prominente theorieën die zij nodig achtte om de concepten te begrijpen. Hierbij speelt echter wel een mate van subjectiviteit een rol. Zo is bijvoorbeeld slechts een beperkt aantal voorbeelden vanuit *Futures Studies* besproken en is het begrip van generatiegerechtigheid op zeer beknopte wijze vanuit de grondleggende theorieën behandeld.

Het gebrek aan voorgaand onderzoek over de samenhang tussen intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities* betekende ook dat in deze scriptie geen causaal verband tussen de twee concepten getoetst kon worden. Om toch tot conclusies over de patronen tussen de begrippen te komen, was een uitgebreide dataverzameling nodig. Om deze reden is gekozen voor een vrij groot aantal van vier methoden die in korte tijd uitgevoerd moesten worden. Een optie om dit in te perken, zou zijn geweest om de spelsimulatie niet uit te voeren. In dit geval zou het onderzoek voornamelijk hebben verkend hoe de variabelen in de context van het cluster SO een rol spelen. Echter zouden in dit geval conclusies over de samenhang tussen de twee concepten veel minder sterk onderbouwd kunnen worden. Door de spelsimulatie toe te voegen, heeft de onderzoeker bovendien een mogelijke oplossing voor de beperkte aanwezigheid van toekomstdenken binnen het cluster SO kunnen aandragen.

Wat de bevindingen en conclusies van het onderzoek betreft, is wel enige voorzichtigheid geboden. Op basis van een enkelvoudige gevalstudie is slechts in één casus onderzocht hoe de begrippen intergenerationeel bestuur en *just sustainabilities* met elkaar samenhangen. Hoewel diepgaand inzicht is verkregen in het cluster SO en de uitkomsten voor deze organisatie grondig onderbouwd zijn, zijn de uitkomsten niet breed generaliseerbaar. Het is waarschijnlijk dat onderzoek in soortgelijke casussen, bijvoorbeeld grote gemeenten in Nederland, vergelijkbare resultaten oplevert, maar dat is met dit onderzoek niet te valideren.

Tot slot zijn een aantal limitaties van de spelsimulatie aan het licht gekomen. De groep participanten was vrij homogeen. De intentie was om de spelsimulatie uit te voeren met een interdisciplinaire projectgroep die werkte aan een gebiedsvisie. Deze groepen konden echter binnen het beschikbare tijdsbestek niet deelnemen. Daarom is uiteindelijk gewerkt met een groep mensen van de afdelingen Duurzaamheid en Economie. Hierdoor zijn de verschillen tussen de eerste en laatste sessie wellicht niet zo opvallend als ze hadden kunnen zijn. Daarnaast konden drie participanten onverwacht enkel deelnemen aan de eerste sessie, vanwege urgente werkzaamheden rond de coalitieonderhandelingen. Aan de evaluatie hebben zes van de tien participanten deelgenomen. Het is mogelijk dat de bevindingen versterkt of juist verzwakt zouden zijn als alle deelnemers aan beide sessies en de evaluatie hadden deelgenomen.

5.4 Vervolgonderzoek

Bovenstaande reflectie leidt tot de volgende suggesties voor vervolgonderzoek. Ten eerste beveelt de onderzoeker aan om het theoretische onderzoek naar met name generatiegerechtigheid en voorbeelden van toekomstdenken vanuit *Futures Studies* uit te breiden. Als vanuit deze velden meer theorieën betrokken worden, komen wellicht nog meer interessante mechanismen voor intergenerationeel bestuur aan het licht, bijvoorbeeld om de aspecten van verbeeldingskracht en een multidisciplinaire benadering verder uit te bouwen.

De belangrijkste aanbeveling is om dit onderzoek te herhalen in een multiple-casestudie of een meta-analyse van enkelvoudige gevalsstudies. Hierbij kan het in deze scriptie gepresenteerde conceptueel model als uitgangspunten dienen. Zo kan de rol van intergenerationeel bestuur bij het integreren van *just sustainabilities* tussen meerdere gemeenten worden vergeleken. Daarnaast zou een langetermijn studie kunnen worden opgezet, waarbij een of een aantal gemeenten lange tijd gevolgd worden terwijl zij intergenerationeel bestuur toepassen. Dit zou meer inzicht opleveren in de manier waarop het integreren van *just sustainabilities* evolueert als consistent intergenerationeel bestuur wordt toegepast.

De onderzoeker beveelt tot slot aan om bij een volgende spelsimulatie een zeer heterogene groep deelnemers te betrekken, zodat een multi-stakeholder netwerk met uiteenlopende ideeën echt centraal staat. Ook is uit deze scriptie naar voren gekomen dat het terugkijken naar het verleden belangrijk is om ook ver vooruit te kunnen kijken. In vervolgonderzoek kan bestudeerd worden hoe dit element prominenter in intergenerationeel bestuur geïntegreerd kan worden.

LITERATUURLIJST

- Agyeman, J. (2013). *Introducing just sustainabilities policy, planning, and practice* (1ste ed.). Zed Books.
- Agyeman, J., Bullard, R. & Evans, B. (2002). Exploring the nexus: bringing together sustainability, environmental justice and equity. *Space and Polity*, 6(1), p. 70-90. <https://doi.org/10.1080/13562570220137907>
- Agyeman, J., Bullard, R. & Evans, B. (eds.). (2003). *Just Sustainabilities: Development in an Unequal World*. MIT Press.
- Babbie, E. (2016). *The practice of social research* (14de ed.). Cengage Learning.
- Barry, B. (1989). *Theories of Justice* (1ste ed.). University of California Press
- Beersma, J., Bessembinder, J., Bintanja, R., Burger, J., Dorland, van, R., Overbeek, B., Siegmund, P. & Sterl, A. (2021). *KNMI Klimaatsignaal'21: hoe het klimaat in Nederland snel verandert*. KNMI. Geraadpleegd op 12 februari 2022, van https://cdn.knmi.nl/knmi/asc/klimaatsignaal21/KNMI_Klimaatsignaal21.pdf
- Bevir, M. (2012). *Governance: a very short introduction* (1ste ed.). Oxford University Press.
- Bornemann, B. & Christen, M. (2018). Sustainability governance in public administration: Interpreting practical governance arrangements in Swiss cantons. *Environmental Policy and Governance*, 29(3), 159-169. <https://doi.org/10.1002/eet.1840>
- Broto, V.C. & Westman, L. (2017). Just sustainabilities and local action: evidence from 400 flagship initiatives. *Local Environment*, 22(5), p. 635-650. <https://doi.org/10.1080/13549839.2016.1248379>
- Candy, S. & Dunagan, J. (2017). Designing an experiential scenario: *The People Who Vanished*. *Futures*, 86, p. 136-153. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2016.05.006>
- Commissie MER. (2021). *Omgevingsvisie Rotterdam: Toetsingsadvies over het omgevingseffectrapport*. Geraadpleegd op 7 april 2022, van <https://www.commissiemer.nl/docs/mer/p34/p3482/a3482ts.pdf>
- Connelly, S. (2007). Mapping Sustainable Development as a Contested Concept. *Local Environment*, 12(3), p. 259-278. <https://doi.org/10.1080/13549830601183289>
- Creswell, J.W., & Poth, C.N. (2018). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (4de ed.). Sage.
- De Bruijn, H., Ten Heuvelhof, E.F. & Enserink, B. (2009). *Organizing the Policy Analysis*

- Process. In W.A.H. Thissen & W.E. Walker (eds.), *Public Policy Analysis* (pp. 133-150). Springer.
- Ebel, A. & Rinke, T. (2014). Listening to the Voices of Young and Future Generations. In Worldwatch Institute (ed.), *State of the World 2014: Governing for Sustainability* (pp. 82-90). Worldwatch Institute
- Gemeente Rotterdam. (z.d.). *Inhoudelijke agenda*. RIO. Geraadpleegd op 1 mei 2022, van <https://rio.rotterdam.nl/umbraco/clusterinformatie/stadsontwikkeling/organisatieontwikkeling-stadsontwikkeling/inhoudelijke-agenda/>
- Gemeente Rotterdam. (2019). *Opgaveplan Duurzaamheid*. Afdeling Duurzaamheid. Intern Document.
- Gemeente Rotterdam. (2020). *Rotterdams Duurzaamheidskompas*. Geraadpleegd op 7 april 2022, van <https://duurzaam010.nl/app/uploads/2020/12/GRO-duurzaamheidskompas-okt2020-toegankelijk-spreads.pdf>
- Gemeente Rotterdam. (2021a). *Afdelingsplan Gebiedsontwikkeling*. Afdeling Gebiedsontwikkeling. Intern document.
- Gemeente Rotterdam. (2021b). *Organisatiekoers Stadsontwikkeling Rotterdam: Samen maken we de stad, veerkrachtig en duurzaam*. Directieteam cluster Stadsontwikkeling. Intern document.
- Gemeente Rotterdam (2021c). *Organogram Cluster Stadsontwikkeling*, Gemeente Rotterdam. RIO. Geraadpleegd op 23 april 2022, van <https://rio.rotterdam.nl/umbraco/clusterinformatie/stadsontwikkeling>
- Gemeente Rotterdam. (2022). *Welkom! Nieuwe medewerker Afdeling Duurzaamheid*. Afdeling Duurzaamheid. Intern document.
- Glas, P. (2021, 6 december). *Briefadvies Deltacommissaris woningbouw en klimaatadaptatie (Spoor 2)*. Deltacommissaris. Geraadpleegd op 5 mei 2022, van <https://www.deltaprogramma.nl/documenten/publicaties/2021/12/06/briefadvies-deltacommissaris-woningbouw-en-klimaatadaptatie-spoor-2>
- Gosseries, A. (2008). Theories of intergenerational justice: A synopsis. *SAPIENS*, 1(1), 61-71. <http://journals.openedition.org/sapiens/165>
- Hajer, M. & Versteeg, W. (2019). Imagining the post-fossil city: why is it so difficult to think of new possible worlds? *Territory, Politics, Governance*, 7(2), p. 122-134. <https://doi.org/10.1080/21622671.2018.1510339>
- Hajer, M.A. & Pelzer, P. (2018). *2050—An Energetic Odyssey*: Understanding ‘Techniques of

- Futuring' in the transition towards renewable energy. *Energy Research & Social Science*, 44, p. 222-231. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.01.013>
- Hara, K., Yoshioka, R., Kuroda, M., Kurimoto, S. & Saijo, T. (2019). Reconciling intergenerational conflicts with imaginary future generations: evidence from a participatory deliberation practice in a municipality in Japan. *Sustainability Science*, 14(6), 1605-1619. <https://doi.org/10.1007/s11625-019-00684-x>
- Hara, K., Sugino, H., Takeda, H., Saijo, T., Kitakaji, Y., Yoshioka, R. & Hizen, Y. (2021). Effects of Experiencing the Role of Imaginary Future Generations in Decision-Making: A Case Study of Participatory Deliberation in a Japanese Town. *Sustainability Science*, 16(3), 1001-1016. <https://doi.org/10.1007/s11625-021-00918-x>
- Hartley, J. (2005). Innovation in Governance and Public Services: Past and Present. *Public Money and Management*, 25(1), p. 27-34. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9302.2005.00447.x>
- 't Hart, P. & Tummers, L. (2019). *Understanding Public Leadership* (2de ed.). Red Globe Press.
- Heo, K. & Seo, Y. (2021). Anticipatory governance for newcomers: lessons learned from the UK, the Netherlands, Finland, and Korea. *European Journal of Futures Research* 9(9), p. 1-14. <https://doi.org/10.1186/s40309-021-00179-y>
- Hoffman, J., Pelzer, P., Albert, L., Béneker, T., Hajer, M. & Magnus, A. (2021). A futuring approach to teaching wicked problems. *Journal of Geography in Higher Education*, 45(4), p. 576-593. <https://doi.org/10.1080/03098265.2020.1869923>
- Honey-Rosés, J., Le Menestrel, M., Arenas, D., Rauschmayer, F. & Rode, J. (2014). Enriching Intergenerational Decision-Making with Guided Visualization Exercises. *Journal of Business Ethics*, 122(4), 675–680. <https://doi.org/10.1007/s10551-013-1786-z>
- IUCN (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources). (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. IUCN–UNEP–WWF. Geraadpleegd op 12 februari 2022, van <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/WCS-004.pdf>
- Kockelkoren, A. & Vonk, T. (2021, 2 december). Motie sturen op doelen gezonde leefomgeving [Motie]. Intern document.
- Kooiman, J. (1999). Social-Political Governance. *Public Management: An International Journal of Research and Theory*, 1(1), p. 67-92. <https://doi.org/10.1080/14719037800000005>

- Kooiman, J. (2003). *Governing as Governance* (1ste ed.). SAGE Publications Ltd.
- Korsten, A. (2019). Omgaan met ‘wicked problems’. *Beleidsonderzoek Online*. Geraadpleegd op 27 februari 2022, van http://www.beleidsonderzoekonline.nl/tijdschrift/bso/2019/3/BO_2213-3550_2019_000_002_001. DOI: 10.5553/BO/221335502019000002001
- Kottak, C. (2020). *Mirror for Humanity: A Concise Introduction to Cultural Anthropology* (12e ed.). McGraw-Hill.
- Krznicaric, R. (2020). *The good ancestor: how to think long term in a short term world* (1ste ed.). Penguin Random House. Geraadpleegd 8 februari 2021, van <https://www.bol.com/nl/nl/p/the-good-ancestor/9200000124542660/?s2a=>
- Kuzmanovic M. & Gaffney, N. (2017) Enacting futures in postnormal times. *Futures*, 86, 107–117. <http://dx.doi.org/10.1016/j.futures.2016.05.007>
- Mangnus, A.C., Oomen, J., Vervoort, J. & Hajer, M.A. (2021). Futures literacy and the diversity of the future. *Futures*, 132, p. 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102793>
- Markley, O. (2007). Mental time travel: A practical business and personal research tool for looking ahead. *Futures*, 40(1), 17-24. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2007.06.006>
- Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pirani, A., Connors, S.L., Péan, C., Berger, S., Caud, N., Chen, Y., Goldfarb, L., Gomis, M.I., Huang, M., Leitzell, K., Lonnoy, E., Matthews, J.B.R., Maycock, T.K., Waterfield, T., Yelekçi, O., Yu, R. & Zhou B. (eds.). (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Summary for Policy Makers*. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change). Geraadpleegd op 12 februari 2022, van https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SPM_final.pdf
- Meadowcroft, J. (2007). Who is in Charge here? Governance for Sustainable Development in a Complex World. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 9(3-4), p. 299-314. <https://doi.org/10.1080/15239080701631544>
- Moodley, K. (2021). Pandemics Remind Us of Our Responsibility to Ourselves, Others and Future Generations: A Time for Intergenerational Justice? *Social and Health Sciences*, 19(1), 43-51. <https://unisapressjournals.co.za/index.php/SaHS/article/view/10331>
- Mostafa E.S., Koji, K. & Tatsuyoshi, S. (2021). Intergenerational sustainability is enhanced by taking the perspective of future generations. *Scientific reports*, 11(1), 1-11. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-81835-y>

- OECD. (2020). *Governance for Youth, Trust and Intergenerational Justice: Fit for All Generations?* OECD Publishing. Geraadpleegd op 11 februari 2022, van <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/c3e5cb8a-en.pdf?expires=1644682715&id=id&accname=ocid194328&checksum=F14D32D7919EA9D170698B749FA8F161>
- Oomen, J., Hoffman, J. & Hajer, M.A. (2021). Techniques of futuring: On how imagined futures become socially performative. *European Journal of Social Theory*, p. 1-19. <https://doi.org/10.1177/1368431020988826>
- Pelzer, P. & Versteeg W. (2019). Imagination for change: The Post-Fossil City Contest. *Futures*, 108, p. 12-26. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2019.01.005>
- Pörtner, H.O., Roberts, D.C., Poloczanska, E.S., Mintenbeck, K., Tignor, M., Alegría, A., Craig, M., Langsdorf, S., Löschke, S., Möller, V. & Okem, A. (eds.). (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Summary for Policy Makers*. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change). Geraadpleegd op 12 februari 2022, van https://report.ipcc.ch/ar6wg2/pdf/IPCC_AR6_WGII_SummaryForPolicymakers.pdf
- Purvis, B., Mao, Y. & Robinson, D. (2019). Three pillars of sustainability: in search of conceptual origins. *Sustainability Science*, 14, p. 681-695. <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0627-5>
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice* (1ste ed.). Oxford University Press.
- Rhodes, R. (2007). Understanding Governance: Ten Years On. *Organization Studies*, 28(08), p. 1-22. <https://doi.org/10.1177/0170840607076586>
- Rijksoverheid (2020, 17 februari). *Kabinet: jongerenperspectief structureel betrekken bij beleid*. Geraadpleegd op 27 februari 2022, van <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/02/17/kabinet-jongerenperspectief-structureel-betrekken-bij-beleid>
- Roloff, J. (2008). Learning from Multi-Stakeholder Networks: Issue-Focussed Stakeholder Management. *Journal of Business Ethics*, 82, p. 233-250. <https://doi.org/10.1007/s10551-007-9573-3>
- Saijo, T. (2020a). *Future design: incorporating preferences of future generations for sustainability* (1ste ed.). Springer.
- Saijo, T. (2020b). Future Design: Bequeathing Sustainable Natural Environments and Sustainable Societies to Future Generations. *Sustainability*, 12(16), p. 1-21. <https://doi.org/10.3390/su12166467>

- Salk, J. (1992). Are we being good ancestors? *World Affairs: The Journal of International Issues*, 1(2), 16-18. <https://www.jstor.org/stable/45064193>
- Sapolsky, R.M. (2012). Super humanity. *Sci. Am.* 307(3), p. 40-43. doi: 10.1038/scientificamerican0912-40
- Schwartz-Shea, P. & Yanow, D. (2012). *Interpretive Research Design: Concepts and Processes*. Routledge.
- Sharot, T. (2011). The optimism bias. *Current Biology*, 21(23), p. R941-R945. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2011.10.030>
- Smart, J. J. C. & Williams, B. (1973). *Utilitarianism: For and Against* (1ste ed.). Cambridge University Press
- Smith, D. (2003). *Deliberative Democracy and the Environment* (1ste ed.). Routledge.
- Sørensen, E. (2006). Metagovernance: The Changing Role of Politicians in Processes of Democratic Governance. *American Review of Public Administration*, 36(1), p. 98-114. <https://doi.org/10.1177/0275074005282584>
- Torfinn, J., Peters, B.G., Pierre, J., Sørensen, E. (2012). *Interactive Governance: Advancing the Paradigm* (1ste ed.). Oxford University Press.
- UNGA (United Nations General Assembly). (2013). *Intergenerational solidarity and the needs of future generations*. UN. Geraadpleegd op 12 februari 2022, van <https://digitallibrary.un.org/record/756820?ln=en>
- UNGA (United Nations General Assembly). (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. UN. Geraadpleegd op 12 februari 2022, van https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E
- Van Thiel, S. (2021). *Bestuurskundig onderzoek: een methodologische inleiding* (4de ed.). Coutinho.
- Venables, R.W. (2010). The Clearings and The Woods: The Haudenosaunee (Iroquois) Landscape – Gendered and Balanced. In S. Baugher & S.M. Spencer-Woods (eds.), *Archaeology and Preservation of Gendered Landscapes* (pp. 21-55). Springer
- Vervoort, J., Mangnus, A., McGreevy, S., Ota, K., Thompson, K., Rupprecht, C., Tamura, N., Moosdorff, C., Spiegelberg, M., Kobayashi, M. (2022). Unlocking the potential of gaming for anticipatory governance. *Earth System Governance*, 11, p. 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.esg.2021.100130>
- WCED (World Commission on Environment and Development). (1987). *Our Common*

Future. Oxford University Press. Geraadpleegd op 12 februari 2022, van <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>

Yin, R.K. (2003). *Case Study Research: Design and Methods* (3e ed.). Sage.

Zimmermann, M. (2014). How Local Governments Have Become a Factor in Global Sustainability. In Worldwatch Institute (ed.), *State of the World 2014: Governing for Sustainability* (pp. 152-162). Worldwatch Institute

Zurba, M., Stucker, D., Mwaura, G., Burlando, C., Rastogi, A., Dhyani, S. & Koss, R. (2020). Intergenerational Dialogue, Collaboration, Learning, and Decision-Making in Global Environmental Governance: The Case of the IUCN Intergenerational Partnership for Sustainability. *Sustainability*, 12(2), 1-19. <https://doi.org/10.3390/su12020498>

BIJLAGE 1: BIJEENKOMSTEN PARTICIPATIEVE OBSERVATIE

Bijeenkomst		Datum & Tijd	Locatie
B1	Maakdag Omgevingsvisie Uitvoeringsstrategie	3 februari 2022, 11:00-14:00	Teams
B2	Pioniersteam vergadering afdeling Duurzaamheid. Onderwerp: duurzame gebiedsontwikkeling	14 februari 2022, 11:30-12:30	Teams
B3	Brainstormsessie Rotterdam 2100	15 februari 2022, 14:00-14:45	Teams
B4	Pioniersteam vergadering afdeling Duurzaamheid. Onderwerp: Rotterdams Weerwoord	21 maart 2022, 11:30-12:30	Teams
B5	Pioniersteam vergadering afdeling Duurzaamheid. Onderwerp: Digital Twin & duurzame mobiliteit	28 maart 2022, 11:30-12:30	Teams
B6	Overleg Management Team (MT) afdeling Duurzaamheid & MT afdeling Mobiliteit. Onderwerp: mobiliteit	31 maart 2022, 9:45-11:30	Hybride (onderzoeker via Teams)
B7	Expert werksessie cluster SO Onderwerp: gebiedsverkenning A-Z	31 maart 2022, 13:00-16:00	Hybride (onderzoeker via Teams)
B8	Presentatie op Leerfestival Gebiedsaanpakken Aardgasvrij. Onderwerp: Meekoppelkansen	6 april 2022, 15:00-17:00	Hybride (onderzoeker via Teams)

B9	Presentatie op Leerfestival Gebiedsaanpakken Aardgasvrij. Onderwerp: Leerwerkplaats / wisdom of the crowd	7 april 2022, 13:30-15:00	Hybride (onderzoeker via Teams)
B10	Kompas overleg afdeling Duurzaamheid met andere afdelingen. Onderwerp: Maatschappelijk verantwoord inkopen	14 april 2022, 15:00-16:30	Teams
B11	Kompas overleg MT afdeling Duurzaamheid. Onderwerp: coalitieonderhandelingen & integrale gebiedsstrategieën voor duurzame gebiedsontwikkeling	9 mei 2022, 16:00-17:00	Teams

BIJLAGE 2: MODEL VOOR OBSERVATIEVERSLAGEN

	A	B	C
1	Datum:		
2	Tijd:		
3	Locatie:		
4	Citaten	Eigen gedachten, gevoelens, analyses	Omgiving en subjecten <i>We zijn de mensen (geslacht, kleding, functie)</i>
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			

BIJLAGE 3: DOCUMENTSTUDIE

- [D1] Commissie MER. (2021). *Omgevingsvisie Rotterdam: Toetsingsadvies over het omgevingseffectrapport*. Geraadpleegd op 7 april 2022, van <https://www.commissiemer.nl/docs/mer/p34/p3482/a3482ts.pdf>
- [D2] Gemeente Rotterdam. (2019a). *#NextCity: nu werken aan de stad van de toekomst*. Cluster Stadsontwikkeling. Geraadpleegd op 2 mei 2022, van <https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/nextcity/NextCity.pdf>
- [D3] Gemeente Rotterdam. (2019b). *Opgaveplan Duurzaamheid*. Afdeling Duurzaamheid. Intern Document.
- [D4] Gemeente Rotterdam. (2020). *Rotterdams Duurzaamheidskompas*. Geraadpleegd op 7 april 2022, van <https://duurzaam010.nl/app/uploads/2020/12/GRO-duurzaamheidskompas-okt2020-toegankelijk-spreads.pdf>
- [D5] Gemeente Rotterdam. (2021a). *Afdelingsplan Gebiedsontwikkeling*. Afdeling Gebiedsontwikkeling. Intern document.
- [D6] Gemeente Rotterdam. (2021b). *Omgevingsvisie Rotterdam: De veranderstad. Werken aan een wereldstad voor iedereen*. Geraadpleegd op 7 april 2022, van https://www.ruimtelijkeplannen.nl/documents/NL.IMRO.0599.OV2021Rotterdam-va01/d_NL.IMRO.0599.OV2021Rotterdam-va01.pdf
- [D7] Gemeente Rotterdam. (2021c). *Organisatiekoers Stadsontwikkeling Rotterdam: Samen maken we de stad, veerkrachtig en duurzaam*. Directieteam cluster Stadsontwikkeling. Intern document.
- [D8] Gemeente Rotterdam. (2021d). *Rotterdams OmgevingsEffectRapport (ROER). Samenvatting*. Adviesbureau Willie Fikken, Antea Group, Ingenieursbureau gemeente Rotterdam. Geraadpleegd op 12 april 2022, van https://rotterdam.raadsinformatie.nl/document/10362991/1/s21bb009195_1_49827_tds
- [D9] Gemeente Rotterdam. (2021e). *Rotterdams OmgevingsEffectRapport (ROER). Addendum*. Adviesbureau Willie Fikken, Antea Group, Ingenieursbureau gemeente Rotterdam. Intern document.
- [D10] Gemeente Rotterdam. (2022). *Duurzame Koers Rotterdam 2022-2026*. Afdeling Duurzaamheid. Intern document.

- [D11] Kockelkoren, A. & Vonk, T. (2021, 2 december). Motie sturen op doelen gezonde leefomgeving [Motie]. Intern document.
- [D12] Port of Rotterdam. (2019). *Havenvisie Rotterdam*. Rijksoverheid, Provincie Zuid-Holland, Deltalinqs, Gemeente Rotterdam. Geraadpleegd op 12 april 2022, van <https://www.portofrotterdam.com/sites/default/files/2021-05/havenvisie-rotterdam.pdf>

BIJLAGE 4: INTERVIEWHANDLEIDING

Introductie

Mijn naam is Marlies Augustijn en ik ben masterstudent aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Op dit moment doe ik mijn afstudeerstage op de afdeling Duurzaamheid van de Gemeente Rotterdam. Mijn onderzoek gaat over langetermijndenken in lokaal bestuur, waarbij langetermijndenken gaat om honderd of zelfs tweehonderd jaar vooruit denken. Specifiek gaat het om de vraag hoe toekomstige generaties meegenomen kunnen worden in besluitvormingsprocessen en welke rol dit uiteindelijk kan spelen in het besluitvormingsproces en de gemaakte beleidskeuzen.

Dit interview zal een uur in beslag nemen. Vragen zullen aan u gesteld worden op basis van een vooraf opgestelde vragenlijst. Hierbij wordt ingegaan op toekomstdenken, specifiek het betrekken van toekomstige generaties en hoe dit er in de praktijk uit ziet. Als u een vraag niet begrijpt, kunt u dit aangeven. U bent niet verplicht om alle vragen te beantwoorden. Uw deelname is vrijwillig en kan op ieder moment beëindigd worden.

De verzamelde data zal worden gebruikt voor een data-analyse in het kader van het scriptieonderzoek en vertrouwelijke informatie of persoonlijke gegevens zullen niet worden gebruikt in de uitkomsten van het onderzoek. De data zal worden opgeslagen op een beveiligde locatie voor 10 jaar. Ik deel de data mogelijk met mijn scriptiebegeleider en tweede beoordelaar van de Erasmus Universiteit Rotterdam, met als reden het onderzoeken en schrijven van mijn masterscriptie, wat verplicht is voor het voltooien van mijn studie aan de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences, Erasmus Universiteit.

Geeft u toestemming voor deelname aan het onderzoek en gebruik van de gegevens? Geeft u toestemming voor het opnemen van dit interview en het uitwerken tot een transcript? De verzamelde data (het transcript) wordt u toegestuurd binnen twee weken na dit interview. U heeft dan de mogelijkheid om aanpassingen of aanvullingen te maken. Ook heeft u het recht uw toestemming voor deelname aan het onderzoek in te trekken en te vragen naar verwijdering van uw data voordat de dataset is geanonimiseerd en verwerkt in de scriptie.

Vragen

1. Hoe zien uw functie en werkzaamheden eruit?
2. In hoeverre speelt de toekomst/toekomstdenken in uw functie een rol? Past u het toe in uw werk?
3. Hoe ziet dit proces er dan uit? Spelen toekomstige generaties hierin een rol?

Subvragen (specifieke vragen op basis van operationalisatie intergenerationeel bestuur):

- 3.1 In hoeverre zijn in de besluitvormingsprocessen waarbij u betrokken bent uiteenlopende stakeholders betrokken, die gezamenlijk werken aan een gedeeld toekomstbeeld en probleemaanpak?
  - 3.2 In hoeverre zijn in deze processen de toekomstige zeven generaties (honderd tot tweehonderd jaar in de toekomst) betrokken? Hoe ver in de toekomst wordt gekeken?
  - 3.3 In hoeverre worden deze processen niet alleen vanuit bestuurskundige inzichten gerund, maar worden andere disciplines toegepast (e.g. kunst, games, meditatie, performance, digitale simulaties, ontwerpen)?
  - 3.4 In hoeverre speelt verbeeldingskracht (het ‘ervaren van de toekomst’) in deze processen een cruciale rol?
  - 3.5 In hoeverre wordt in deze processen een interactief rollenspel toegepast om in de rol van toekomstige generatie te kruipen?
4. Hoe speelt toekomstdenken/intergenerationeel bestuur een rol in de ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel (wat doet het?)

Subvragen (specifieke vragen op basis van operationalisatie just sustainabilities):

- 4.1 Zijn de ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel gericht op het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn?
- 4.2 Zijn de deliberatie en het beleidsvoorstel gericht op het voldoen aan de behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties?
- 4.3 Zijn de deliberatie en het beleidsvoorstel gericht op het centraal stellen van gerechtigheid en rechtvaardigheid via erkenning, het proces, de procedure en het resultaat?

4.4 Zijn de deliberatie en het beleidsvoorstel gericht op leven binnen de grenzen van ecosystemen?

5. Wat is uw idee over de rol van de toekomst, specifiek het betrekken van toekomstige generaties, in ambtelijke beslissingen? (*wel/niet nuttig/belangrijk?*)

6. Hoe zou toekomstdenken, specifiek het betrekken van toekomstige generaties, er volgens u kunnen uitzien? (*strategieën/tactieken?*)

7. Onder welke omstandigheden/bij wat voor vraagstukken/in welke context kan dit toegepast worden?

8. In hoeverre ervaart u uitdagingen in relatie tot toekomstdenken/het betrekken van toekomstige generaties? (*in deze organisatie*)

9. Wat zou u helpen toekomstdenken, specifiek het betrekken van toekomstige generaties, in de praktijk (meer) toe te passen?

Afsluiting en dankwoord

Hartelijk bedankt voor uw deelname aan dit interview. Uw antwoorden zullen worden geanalyseerd en verwerkt in het onderzoek om een antwoord op de hoofdvraag te kunnen formuleren. Heeft u nog vragen of opmerkingen?

BIJLAGE 5: OVERZICHT INTERVIEWS

Respondent	Afdeling	Datum & Tijd	Locatie
R1	Duurzaamheid	31 maart 2022, 11:00-12:00	De Rotterdam, Wilhelminakade 179, 3002 AN Rotterdam
R2	Gebiedsontwikkeling	13 april 2022, 12:30-13:30	Teams
R3	Ruimte, Wonen en Milieu	13 april 2022, 14:00-15:00	Teams
R4	Duurzaamheid	14 april 2022, 12:00-13:00	Teams
R5	Directie Economie en Duurzaamheid	25 april 2022, 10:00-11:00	Teams
R6	Ruimte, Wonen en Milieu	10 mei 2022, 11:00-12:00	Teams
R7	Directie Stadsontwikkeling	24 mei 2022, 8:45-9:15	Teams

BIJLAGE 6: SPELSIMULATIE

Tijdsindeling

Tijd	Details
13:00 13:15	<p><u>1. Welkom</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ● Introductie onderzoeker ● Introducties deelnemers (naam, functie, connectie met Rotterdamse haven) ● Overzicht agenda ● Introductie casus <p>Thema: haven van Rotterdam</p> <p>Overkoepelend doel: Ontwikkelen van een aanzet tot een visie en bijpassende beleidsvoorstellen voor de Rotterdamse haven in 2050 (en verder) die de duurzaamheidstransities waar Rotterdam mee te maken krijgt, als ook mogelijke externe factoren, in ogenschouw neemt.</p> <p>Subdoelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ophalen van spanningen tussen lange- en kortetermijnbelangen omtrent de Rotterdamse haven - Belichten hoe dit leidt tot nieuwe inzichten over de Omgevingsvisie
13:15 13:45	<p><u>2. Present Design</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ● Deelnemers bezien vanuit heden de toekomst (zijn dus de hedendaagse generatie) <p>Opdracht: Ontwerp een visie voor de Rotterdamse haven in 2050 vanuit het heden en vat ideeën/beleidsvoorstellen aan het einde van de sessie samen.</p> <p>Om in overweging te nemen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Hoe komt de haven eruit te zien (bijv. natuur vs industrie)? - Hoe zullen Rotterdammers (vanuit omliggende wijken) met het havengebied interacteren (bijv. toerisme, werk, wonen)? - Wat wordt de relatie tussen de haven en de rest van de stad

	<p>(bijv. mobiliteit)?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Welke opgaven liggen er voor de Gemeente Rotterdam en wat hebben we dan beleidsmatig te doen? <p>Hulpvragen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Wat vindt jij essentieel bij de ontwikkeling van de haven? - Wat zijn uitdagingen in relatie tot de haven die je nu tegenkomt vanuit jouw functie? Hoe zou je deze willen aanpakken? <p>Aanpak brainstormsessie:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Flipovers met categorieën: Industrie, Mobiliteit, Opwek, Wonen, Overig ● Flipover voor beleidsvoorstellen ● Deelnemers vragen eigen post-its te maken voor de categorieën met de vragen in gedachten en die dan op het passende bord te plakken ● Discussie ● Moderator brengt voorgestelde ideeën bij elkaar en vat samen om tot antwoord op de opdracht te komen
<p>13:45 14:15</p>	<p><u>3. Past Design</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ● Deelnemers blikken vanuit heden terug op keuzen uit verleden ● Padafhankelijkheid: de keuzen die nu gemaakt worden, hebben jaren later nog een enorme impact en het kan moeilijk zijn deze ongedaan te maken <p>Opdracht:</p> <p>De afhankelijkheid van Russisch gas is momenteel een prominent probleem in de haven van Rotterdam. Je stuurt ambtenaren van 100 jaar geleden (1922) hierover een persoonlijke boodschap (kan zowel dankbaarheid, beklag als neutraal zijn).</p> <p>Om in overweging te nemen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Op welke ontwikkelingen/opgaven hadden ambtenaren vanaf 1922 en opvolgende generaties meer moeten anticiperen om de afhankelijkheid van Russisch gas te voorkomen, en welke beleidskeuzen hadden zij op deze basis kunnen maken?

	<ul style="list-style-type: none"> - Hoe had de haven eruit gezien als jouw boodschap op tijd was aangekomen? - Hoe hadden Rotterdamers met het havengebied geïnteracteed? - Wat zou de relatie tussen de haven en de rest van de stad zijn geweest? <p>Aanpak brainstormsessie:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Deelnemers nemen moment om zelf na te denken en sparren vervolgens in tweetallen ● Ieder tweetal geeft korte pitch met hun boodschap
14:15 14:30	<p><u>4. Introductie Future Design (presentatie)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ● Uitleg over de methodiek (oorsprong, belang, hoe het werkt)
14:30 14:45	<p><i>Pauze</i></p>
14:45 15:30	<p><u>5. Future Design</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ● Deelnemers gaan vanuit toekomst het heden vormgeven (zijn dus de toekomstige generatie) ● In de Past Design sessie vormden deelnemers (in 2022) de toekomstige generatie voor de mensen die in 1922 leefden. Deelnemers worden nu de toekomstige generatie (in 2122) voor de mensen die in 2022 leven <p>Instructies:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Doe je ogen dicht en stel je voor te tijdreizen naar de haven van Rotterdam in 2122. Je blijft jezelf op je huidige leeftijd. Je bent niet overleden, oud of aan het einde van je leven. Je hebt dus wel degelijk een belang bij hoe de maatschappij er in 2122 bij staat. - Identificeer je als een inwoner van Rotterdam in 2122 en ga vanuit dit perspectief de discussie aan om de belangen van jouw generatie te verdedigen. - Het is nu het jaar 2122, dus je praat over gebeurtenissen in 2022 in de verleden tijd (Incorrect) Aangezien we nu in de coronapandemie zitten... (Correct) Covid-19 overheerste het nieuws in 2022. - Je kunt nu je ogen openen. Welkom in de haven van Rotterdam in 2122 > item (keycord met 2122) ligt klaar - Je loopt door de haven van Rotterdam in het huidige jaar

2122, wat zie je? Wat zijn de maatschappelijke omstandigheden (industrie, sociaal-economisch, lifestyle)?

- Je mag een zonnig of donker beeld van de Rotterdamse haven in 2122 hebben.

Opdracht:

Ontwerp een visie voor de Rotterdamse haven in 2050 vanuit 2122 en adviseer ambtenaren in het verleden (2022) hoe deze visie bereikt kan worden. Vat ideeën/beleidsvoorstellen aan het einde van de sessie samen.

Om in overweging te nemen:

- Hoe ziet de haven eruit (bijv. natuur vs. industrie)?
- Hoe interacteren Rotterdammers (vanuit omliggende wijken) met het havengebied (bijv. toerisme, werk, wonen)?
- Wat is de relatie tussen de haven en de rest van de stad (bijv. mobiliteit)?
- Welke historische gebeurtenissen/opgaven is de Gemeente Rotterdam tegengekomen tussen 2022 en 2122 om tot de huidige situatie te komen – welke beleidsmaatregelen moeten genomen worden om deze aan te pakken?

Hulpvragen:

- Hoe moet beleid in 2022 eruit zien om de visie voor 2050 te realiseren, op zo'n manier dat deze bijdraagt aan het realiseren van het vergezicht van de haven in 2122? > vanuit middellangetermijn ook werken naar langetermijn
- Welke maatregelen moeten nu genomen worden om uiteindelijk bij de zonnige toekomst uit te komen, of de donkere toekomst te voorkomen?

Aanpak brainstormsessie:

- Eerst open gesprek waarin iedereen beelden deelt
- Flipovers met categorieën: Industrie, Mobiliteit, Opwek, Wonen, Overig
- Flipover voor beleidsvoorstellen
- Deelnemers vragen eigen post-its te maken voor de categorieën met de vragen in gedachten en die dan op het passende bord te plakken
- Discussie
- Moderator brengt voorgestelde ideeën bij elkaar en vat samen om tot antwoord op de opdracht te komen

<p>15:30 15:55</p>	<p><u>6. Discussie</u></p> <ul style="list-style-type: none"> ● Deelnemers gaan in gesprek en kunnen hierbij alle perspectieven die voorbij gekomen zijn aannemen. Ze mogen dus zelf kiezen of ze de hedendaagse of toekomstige generatie vertegenwoordigen (en ze kunnen hier ook in wisselen) ● Belangrijk dat deelnemers steeds een duidelijke onderbouwing voor hun standpunt geven ● Moderator vat vijf beleidsprioriteiten samen <p>Eindopdracht (terugkomend op overkoepelend doel): Formuleer een beknopte visie en vijf beleidsprioriteiten voor de Rotterdamse haven in 2050 (en verder) die de duurzaamheidstransities waar Rotterdam mee te maken krijgt, als ook mogelijke externe factoren, in ogenschouw neemt.</p>
<p>15:55 16:00</p>	<p><u>7. Afsluiting</u></p>

Lijst van participanten

Participant	Afdeling	Team	Bijzonderheden
P1	Duurzaamheid	Adaptatie en Schone Energie	Alleen aanwezig bij Present Design sessie
P2	Duurzaamheid	Mobiliteit, Economie, Circulair en Maatschappij	
P3	Duurzaamheid	Gebiedsaanpakken en Duurzame Gebiedsontwikkeling	
P4	Economie	Economische Ontwikkeling Haven	Alleen aanwezig bij Present Design sessie
P5	Economie	Economische Ontwikkeling Haven	
P6	Duurzaamheid	Adaptatie en Schone Energie	
P7	Projectmanagementbureau	Mobiliteit, Delfshaven en Infra	
P8	Duurzaamheid	Mobiliteit, Economie, Circulair en Maatschappij	
P9	Duurzaamheid	Staf	Moderator
P10	Duurzaamheid	Staf	Alleen aanwezig bij Present Design sessie

PowerPoint presentatie

Wat gaan we vandaag doen?

- Introductie van de casus
- Sessie 1: Present Design
  - Vanuit heden de toekomst bezien
- Sessie 2: Past Design
  - Vanuit heden terugblikken op keuzen uit verleden
- Introductie Future Design

Pauze

- Sessie 3: Future Design
  - Vanuit toekomst het heden vormgeven
- Discussie

Casus

3

Haven van Rotterdam

Overkoepelend doel:

Ontwikkelen van een aanzet tot een visie en bijpassende beleidsvoorstellen voor de Rotterdamse haven in 2050 (en verder) die de duurzaamheidstransities waar Rotterdam mee te maken krijgt, als ook mogelijke externe factoren, in ogenschouw neemt.

Subdoelen:

- Ophalen van spanningen tussen lange- en kortetermijnbelangen omtrent de Rotterdamse haven
- Belichten hoe dit leidt tot nieuwe inzichten over de Omgevingsvisie

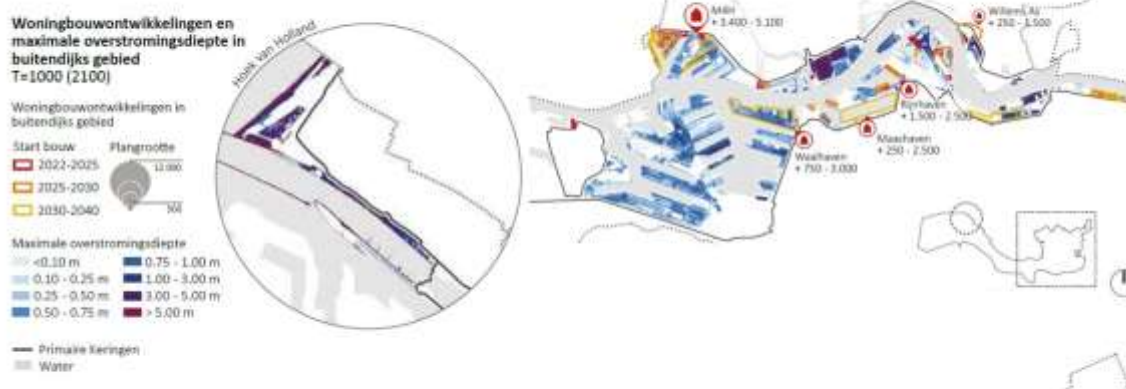
4

Achtergrond

- Toetsingsrapport Commissie MER en motie Gemeenteraad n.a.v. de Omgevingsvisie
- Transitie beter doorvertalen naar visie

"Vooral in het havengebied zijn de genoemde opgaven groot en complex. De Havenvisie bevat wel ambities en hoofdlijnen voor de te volgen koers, maar keuzes daarin zijn grotendeels vrijblijvend en nog niet concreet. Daardoor is niet duidelijk wat er in de haven werkelijk gaat gebeuren, hoe zich dat verhoudt tot de opgaven en hoe de relatie tussen de haven en de stad zich kan ontwikkelen (vooral wonen, werken en mobiliteit). [...] Het is wel evident dat veel doelen van de omgevingsvisie niet haalbaar zijn zonder het havengebied (inclusief de relevante publieke en private partijen en kennisinstellingen) hier nadrukkelijk bij te betrekken." (Commissie MER, 2021)

5

Sessie 1: Present Design

7

Stap 1: Present Design

Opdracht:

Ontwerp een visie voor de Rotterdamse haven in 2050 vanuit het heden en vat ideeën/beleidsvoorstellen aan het einde van de sessie samen.

Om in overweging te nemen:

- Hoe komt de haven eruit te zien (bijv. natuur vs industrie)?
- Hoe zullen Rotterdammers (vanuit omliggende wijken) met het havengebied interacteren (bijv. toerisme, werk, wonen)?
- Wat wordt de relatie tussen de haven en de rest van de stad (bijv. mobiliteit)?
- Welke opgaven liggen er voor de Gemeente Rotterdam en wat hebben we dan beleidsmatig te doen?

8

Sessie 2: Past Design

9

Stap 2: Past Design

Opdracht:

De afhankelijkheid van Russisch gas is momenteel een prominent probleem in de haven van Rotterdam. Je stuurt ambtenaren van 100 jaar geleden (1922) hierover een persoonlijke boodschap (kan zowel dankbaarheid, beklag als neutraal zijn).

Om in overweging te nemen:

- Op welke ontwikkelingen/opgaven hadden ambtenaren vanaf 1922 en opvolgende generaties meer moeten anticiperen om de afhankelijkheid van Russisch gas te voorkomen, en welke beleidskeuzen hadden zij op deze basis kunnen maken?
- Hoe had de haven eruit gezien als jouw boodschap op tijd was aangekomen?
- Hoe hadden Rotterdammers met het havengebied geïnteracteed?
- Wat zou de relatie tussen de haven en de rest van de stad zijn geweest?

11

Introductie Future Design

12

Achterliggend onderzoek

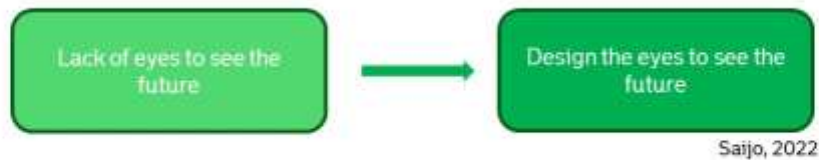
- Future Design: methode ontwikkeld in Japan door Prof. Tatsuyoshi Saijo
  - Volgens Saijo (2020) prevaleert kortetermijndenken om de volgende redenen:
    - Menselijke eigenschappen zoals impuls, contrast en optimisme over de toekomst (Sapolsky, 2012; Sharot, 2011)
    - Maatschappelijke systemen zoals markt, innovatie en democratie
  - Kortetermijndenken ook ingebed in bestuur (bijv. verkiezings- en beleidscycli van 4 jaar)
- Kortetermijndenken leidt tot 'future failures' die een grote impact hebben op toekomstige generaties (Saijo, 2020)

13

Bron: [Advies Deltacommissaris](#) 14

Achterliggend onderzoek

- Hoe kunnen we die complexe problemen op een toekomstbestendige en veerkrachtige manier aanpakken, waarbij toekomstige generaties dus in overweging worden genomen?
  - Langetermijndenken nodig om 'future failures' te voorkomen
- Belangrijk om mechanismen/instellingen te ontwerpen die bestaande menselijke eigenschappen en maatschappelijke systemen temperen

15

Beproefde methoden

- Forecasting, backcasting, scenario-planning
    - Toekomst vanuit het heden benaderen op basis van analytische modellen, data, voorspellingen
  - Maar: hoe kunnen toekomstige generaties meer onderdeel uitmaken van langetermijndenken?
- Hiervoor zijn een andere manier van denken en nieuwe mechanismen die hier handvaten in bieden noodzakelijk

16

Inspiratie voor nieuwe mechanismen

- Seventh Generation Principle: bestuurlijk uitgangspunt van verschillende inheemse volken dat voorstaat om langetermijn-consequenties van iedere actie en beslissing in overweging te nemen, tot zeven generaties (ongeveer honderd tot tweehonderd jaar) in de toekomst
- Politicoloog en filosoof Roman Krznaric stelt in zijn boek *De Goede Voorouder*(2020) voor om acties die we ondernemen te toetsen aan de vraag 'zijn we zo goede voorouders?'
- In praktijk brengen van Brundtland-definitie van duurzame ontwikkeling: duurzame ontwikkeling is ontwikkeling waarbij de huidige wereldbevolking in haar behoeften voorziet zonder de komende generaties de mogelijkheid te ontnemen om in vergelijkbare mate in hun behoeften te voorzien

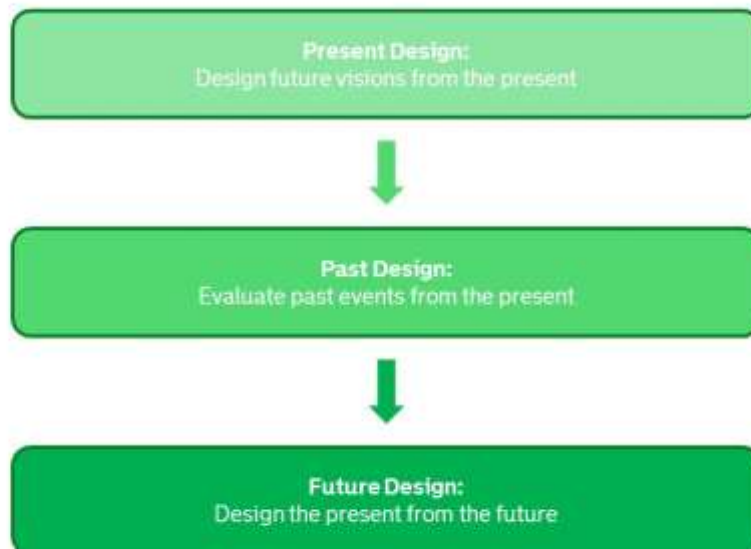
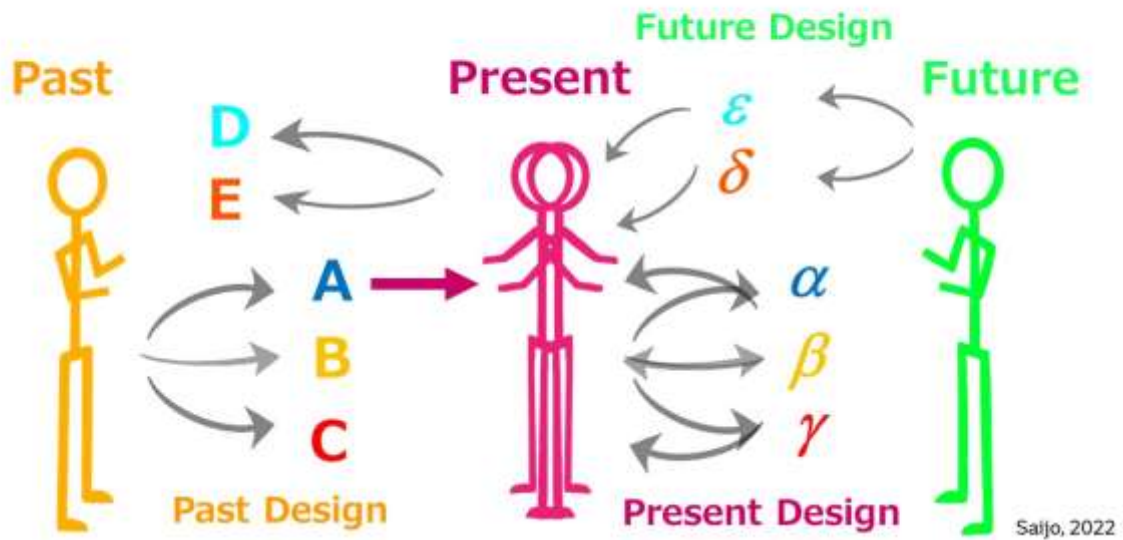
17

Future Design

- Methode voor toekomstdenken in lokaal bestuur, specifiek gericht op het betrekken van toekomstige generaties, waarbij een andere manier van denken centraal staat
  - Hierbij wordt een 'imaginary future person' of 'imaginary future generation' als stakeholder(s) betrokken in besluitvormingsprocessen (Hara et al., 2021; Saijo, 2020)
- Voorbeeld toepassing: participatietraject met burgers in Yahaba, Japan, om een visie voor de stad in 2060 te vormen, met name gericht op het tegengaan van bevolkingskrimp en het revitaliseren van de lokale economie

18

Backcasting, Forecasting, and FD

Pauze

21

Sessie 3: Future Design

22

Stap 3: Future Design

Opdracht:

Ontwerp een visie voor de Rotterdamse haven in 2050 vanuit 2122 en adviseer ambtenaren in het verleden (2022) hoe deze visie bereikt kan worden. Vat ideeën/beleidsvoorstellen aan het einde van de sessie samen.

Om in overweging te nemen:

- Hoe ziet de haven eruit (bijv. natuur vs. industrie)?
- Hoe interacteren Rotterdammers (vanuit omliggende wijken) met het havengebied (bijv. toerisme, werk, wonen)?
- Wat is de relatie tussen de haven en de rest van de stad (bijv. mobiliteit)?
- Welke historische gebeurtenissen/opgaven is de Gemeente Rotterdam tegengekomen tussen 2022 en 2122 om tot de huidige situatie te komen – welke beleidsmaatregelen moeten genomen worden om deze aan te pakken?

Discussie

27

Discussie

Eindopdracht (terugkomend op overkoepelend doel):

Formuleer een beknopte visie en vijf beleidsprioriteiten voor de Rotterdamse haven in 2050 (en verder) die de duurzaamheidstransities waar Rotterdam mee te maken krijgt, als ook mogelijke externe factoren, in ogenschouw neemt.

- Je kunt hierbij alle perspectieven die voorbijgekomen zijn aannemen en mag dus zelf kiezen of je de huidige of toekomstige generatie vertegenwoordigt (en je kunt hier ook in wisselen)
- Geef steeds een duidelijke onderbouwing voor je standpunt.

28

Bedankt voor uw aandacht.

Marlies Augustijn

Onderzoeksstagiair Afdeling Duurzaamheid

Vragen kun je aan mij stellen via m.augustijn@rotterdam.nl

Gemeente
Rotterdam

Literatuur

- Commissie MER. (2021). *Omgevingsvisie Rotterdam: Toetsingsadvies over het omgevingseffectrapport*. Geraadpleegd op 7 april 2022, van <https://www.commissiemer.nl/docs/mer/p34/p3482/a3482ts.pdf>
- Hara, K., Sugino, H., Takeda, H., Saijo, T., Kitakaji, Y., Yoshioka, R. & Hizen, Y. (2021). Effects of Experiencing the Role of Imaginary Future Generations In Decision-Making: A Case Study of Participatory Deliberation in a Japanese Town. *Sustainability Science*, 16(3), 1001-1016. <https://doi.org/10.1007/s11625-021-00918-x>
- Saijo, T. (2020). Future Design: Bequeathing Sustainable Natural Environments and Sustainable Societies to Future Generations. *Sustainability*, 12(16), p. 1-21. <https://doi.org/10.3390/su12166467>
- Saijo, T. (2022, 17 maart). *Future Design: Bequeathing Sustainable Natural Environments and Sustainable Societies to Future Generations* [Powerpoint-slides]. Research Institute for Future Design, Kochitech. Geraadpleegd op 14 april 2022.
- Sapolsky, R.M. (2012). Super humanity. *Sci. Am.* 307(3), p. 40-43. doi: 10.1038/scientificamerican0912-40.
- Sharot, T. (2011). The optimism bias. *Current Biology*, 21(23), p. R941-R945. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2011.10.030>

BIJLAGE 7: CODEBOMEN

Just sustainabilities		
1.1 De ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel zijn gericht op het verbeteren van de kwaliteit van leven en welzijn.	Welzijn en kwaliteit van leven	<i>Just sustainabilities</i>
2.1 De ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel zijn gericht op het voldoen aan de behoeften van zowel huidige als toekomstige generaties.	Huidige en toekomstige generaties	
3.1 De ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel zijn gericht op het centraal stellen van gerechtigheid en rechtvaardigheid via erkenning, het proces, de procedure en het resultaat.	Rechtvaardigheid	
4.1 De ambtelijke deliberatie en het beleidsvoorstel zijn gericht op leven binnen de grenzen van ecosystemen.	Ecosysteem-grenzen	

Intergenerationeel bestuur		
<p>1.1 Bij het bestuurlijk proces zijn diverse stakeholders met uiteenlopende belangen betrokken.</p> <p>1.2 De stakeholders werken gezamenlijk aan een gedeeld toekomstbeeld en probleemaanpak.</p>	Multi-stakeholder netwerken	Intergenerationeel bestuur
<p>2.1 Bij het bestuurlijk proces worden de toekomstige zeven generaties (honderd tot tweehonderd jaar in de toekomst) betrokken.</p>	Toekomstige zeven generaties	
<p>3.1 In het bestuurlijk proces komen inzichten uit bestuurskunde samen met inzichten uit verschillende andere disciplines.</p>	Multidisciplinaire benadering	
<p>4.1 In het bestuurlijk proces speelt verbeeldingskracht (een emotionele investering of mentale visualisatie) een cruciale rol.</p>	Verbeeldingskracht	
<p>5.1 In het bestuurlijk proces wordt een interactief spel toegepast waarbij participanten zich inleven in toekomstige generaties.</p>	Interactief spel	

BIJLAGE 8: AFKORTINGEN

Term	Afkorting
Cluster Stadsontwikkeling	Cluster SO
Commissie voor de MilieuEffectRapportage	Commissie MER
Management Team	MT
Organisation for Economic Cooperation and Development	OECD
Sustainable Development Goals	SDGs
Rotterdams OmgevingsEffectRapport	ROER
<i>Techniques of futuring</i>	ToFs
Verenigde Naties	VN

EINDNOTEN

¹ Wat de klimaatcrisis betreft, leiden vervuiling en opwarming van de aarde tot verlies van biodiversiteit, weersextremen en een sterke zeespiegelstijging (Beersma et al., 2021; Masson-Delmotte et al., 2021; Pörtner et al., 2022). De COVID-19 pandemie heeft voor jonge generaties tot veel onzekerheid geleid over werkgelegenheid, uitsluiting en armoede en landen hebben zich daarnaast in hoge schulden gestoken om een economische crisis te voorkomen (OECD, 2020; Saijo, 2020b).

² Een recente illustratie van kortetermijndenken komt naar voren in een advies van Deltacommissaris Peter Glas, waarin hij oproept om bij het bouwen van woningen volgende generaties niet klem te zetten met problemen en schade. In het advies stelt Glas dat “bij locatiekeuzes voor woningbouw nog nauwelijks rekening [wordt] gehouden met het bodem- en watersysteem en de gevolgen van klimaatverandering, vooral die op de lange termijn. Naar schatting 820.000 woningen worden in voorliggende plannen beoogd in overstroombaar, slap, zettingsgevoelig en nat gebied.” (Glas, 2021, p. 2).

³ Oorspronkelijk werd het begrip *just sustainabilities* gepresenteerd in enkelvoudige vorm: *just sustainability*. In de loop van de tijd is dit begrip echter aangepast naar *just sustainabilities* om aan te geven dat er niet één vastomlijnde methode bestaat om duurzaamheid op een rechtvaardige manier te bereiken; processen kunnen per plaats en cultuur verschillen (Agyeman et al., 2003). Dit maakt het begrip ook zeer toepasbaar in de lokale context van een gemeente.

⁴ Dit idee is bijvoorbeeld verkend in onderzoek door Honey-Rosés et al. (2014), die meditatieve visualisatieoefeningen voorstellen om individuen uit de toekomst mentaal te ontmoeten en dus een emotionele connectie met toekomstige generaties op te bouwen. Kuzmanovic & Gaffney (2017) beschrijven korte improvisatieoefeningen voor individuen om zichzelf en andere deelnemers in verschillende toekomstscenario's te verplaatsen.

⁵ In eerste instantie werd in dit onderzoek een iets afwijkend conceptueel model gehanteerd. Hierin werd in plaats van *futures literacy* verwezen naar het begrip *futurability*, onderzocht tijdens experimenten met de *Future Design* methode (Saijo, 2020b). Uit deze experimenten bleek dat het betrekken van toekomstige generaties in besluitvormingsprocessen leidt tot *futurability*, ofwel een gevoel van geluk of blijdschap in het kiezen voor beleid dat toekomstige generaties ten goede komt. De verwachting in deze scriptie was daarom dat het integreren van *just sustainabilities* in beleidsontwikkeling zou leiden tot *futurability*, wat vervolgens het vaker toepassen van intergenerationeel bestuur zou stimuleren. Echter is het begrip van *futurability* uit de data niet naar voren gekomen, terwijl verwijzingen naar *futures literacy* wel belangrijk bleken. Vanwege het feit dat deze scriptie verkennend en inductief van aard is, kunnen dit soort wijzigingen voorkomen. Gekozen is om de wijziging direct in het conceptueel model door te voeren en niet pas aan het einde van het onderzoek te presenteren, zodat de opbouw van het verhaal helder en navolgbaar blijft.

---

⁶ Voor deze casus is gekozen naar aanleiding van het toetsingsadvies van de Commissie MER en de motie van de Gemeenteraad in reactie op de Rotterdamse *Omgevingsvisie* en het *ROER*. Hierin is gevraagd veel meer te anticiperen op ontwikkelingen waar Rotterdam mogelijk mee te maken krijgt en deze beter door te vertalen naar de *Omgevingsvisie* (Commissie MER, 2021; Kockelkoren & Vonk, 2021). Dit advies wordt met name in relatie tot de haven benadrukt en ook wordt over de haven gezegd dat de positie van het havengebied voor de Rotterdamse *Omgevingsvisie* nog onduidelijk is (Commissie MER, 2021). De verbeterpunten worden samengevat als volgt: “De Havenvisie bevat wel ambities en hoofdlijnen voor de te volgen koers, maar keuzes daarin zijn grotendeels vrijblijvend en nog niet concreet. Daardoor is niet duidelijk wat er in de haven werkelijk gaat gebeuren, hoe zich dat verhoudt tot de opgaven en hoe de relatie tussen de haven en de stad zich kan ontwikkelen (vooral wonen, werken en mobiliteit). Het *ROER* concludeert dat er sprake is van grote onzekerheden, maar gaat niet in op mogelijke oplossingsrichtingen. Het is wel evident dat veel doelen van de *omgevingsvisie* niet haalbaar zijn zonder het havengebied (inclusief de relevante publieke en private partijen en kennisinstellingen) hier nadrukkelijk bij te betrekken. Maar ook dat de hoofdkeuzes zoals ‘schouders onder de energie- en grondstoffentransitie’ veel effect hebben op (de ruimte in) het havengebied, zonder dat dit uit het *ROER* helder wordt.” (Commissie MER, 2021).